

บทที่ ๒

ศึกษาความโกรธในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยจะศึกษาถึงความโกรธ สาเหตุ และผลของความโกรธตามหลักพระพุทธศาสนา โดยแบ่งประเด็นการศึกษาออกเป็น ๗ ประเด็น คือ (๑) ความหมายของความโกรธในพระพุทธศาสนา (๒) ความโกรธที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก (๓) ความโกรธที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก (๔) ความโกรธที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก (๕) สาเหตุของความโกรธ (๖) ผลของความโกรธ (๗) บทสรุป ดังต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของความโกรธในพระพุทธศาสนา

การศึกษาความหมายของความโกรธในพระพุทธศาสนานั้น ผู้วิจัยจะศึกษาถึงความหมายของความโกรธโดยอรรถและโดยพยัญชนะ ดังข้อความที่ปรากฏในธาดูปทีปิกา ซึ่งได้แสดงความหมายของความโกรธมีความหมายทั้งนัยตัวอักษรและนัยในทางความหมายที่เป็นผลกระทบ ดังนี้ ทุสสติ ปทุสสติ ทุฏฐโฏ โทสโต ทุสโก ทุสโต แปลว่า ประทุษร้าย และ โทโส ปโทโส ทุสนํ โทสนํ แปลว่า ไม่พอใจ ไม่ชอบใจ ส่วนโทษะ แปลว่า ความฉุนเฉียว, ความโกรธ, ความเคือง, โทษ, ความผิด, ความที่ตรงข้ามจากคุณ^๑

ในปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ได้ให้ความหมายความโกรธดังต่อไปนี้ โทโส โทโส มีโทสะเป็นเครื่องประทุษร้าย, โทโส ประทุษร้าย, โทมนสส์ โทมนัส. ความเสียใจ, ความยินดี, โทมนสโส มีความเสียใจ, มีความยินดี^๒

แม้ในคัมภีร์อริยธานวรรณา ได้ปรากฏข้อความว่า

โทสะ, ความโกรธ, ความขัดเคือง, การกระทบกระทั่ง, เวร

เวร (วีร+ณ) โทสะ, ความขัดเคือง, การกระทบกระทั่ง, เวร

ปาเยน วีเรสุ ภว เวร ความโกรธมีอยู่ในผู้กล้าเป็นส่วนมาก จึงชื่อว่า เวระ (ลบ ณ, วุทธิ อี เป็น เอ) เวร เวรณ น วุปลเมยย เวรไม่ระงับด้วยการไม่จองเวร^๓

ความโกรธมี ๖ อย่าง คือ ความอาฆาต ขัดเคืองใจในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในสัมผัส และในธรรมที่ไม่น่าพอใจ

โทส (ทุส อปปีติย+ณ) โทสะ, ความฉุนเฉียว, ความโกรธ, ความขัดเคือง, ความไม่ยินดี ทุสสนํ โทโส ความโกรธ ชื่อว่า โทสะ (ลบ ณ วุทธิ อู เป็น โอ) มา เม โทสนีเยสุ ธมฺเมสุ โทโส อุตฺปาติ^๔ ความขัดเคืองในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง อย่าเกิดขึ้นแก่เราเลย

^๑ ดูรายละเอียดใน หลวงเทพดรานุศิษฐ์ (ทวี ธรรมชัย ป.๙), ธาดูปทีปิกา หรือ พจนานุกรม บาลี - ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๐๔.

^๒ ดูรายละเอียดใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๓๗๓.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๙๓/๕๑๔.

ปฏิกะ (ปฏิ+หน หีสาย+อ) ปฏิกะ, ความโกรธ, ความขัดเคือง, ความคับแค้น **อารมณ**
ปฏิกุณฺณุตติ **ปฏิกุ** อาการที่ขัดเคืองในอารมณ์ ชื่อว่าปฏิกะ (อาเทศ หน เป็น ข) ปฏิกศัพท์ เป็น
ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ **เอเตสํ ปฏิกุ นตถิ**^๔ ความขัดเคืองไม่มีแก่ภิกษุเหล่านี้

โกธ (กุธ โกเป+ณ) ความโกรธ ความขัดเคือง, โทสะ **กุชฌนํ โกโธ** ความโกรธชื่อว่า โกรธ
(ลบ ญ, วุทธิ อุ เป็น โอ) **สเจปิ เม โกโธ อุปฺปชฺชเยยฺย ชิปฺปเมว นํ ปฏฺวิเนยฺย**^๕ หากความโกรธเกิดขึ้น
แก่เรา เราควรกำจัดมันเสียโดยเร็วทีเดียว

อาฆาต (อา+หน หีสาย+เต) ความโกรธ ความแค้นเคือง, ความอาฆาต **อาคนฺตฺวา ฬณฺณุตฺติ**
อาฆาโต ความโกรธที่มาเบียดเบียน ชื่อว่า อาฆาต (อาเทศ หน ธาตุเป็น ข) **เทวทตฺตสฺส ภควติ**
ปฐฺโม อาฆาโต อโหสิ^๖ พระเวททตได้ผูกอาฆาตในพระผู้มีพระภาคเป็นครั้งแรก

โกป (กุปโกเป+ณ) ความโกรธ ความขัดเคือง. **กุปฺปตฺติ โกโป, โกปยติ วา จิตฺตฺนติ โกโป**
อาการที่โกรธ หรืออาการที่ขัดเคือง ชื่อว่า โกปะ (ลบ ญ, วุทธิ อุ เป็น โอ) **โกโป พุทฺธนฺ ชายตี**^๗
ความโกรธย่อมไม่เกิดในพระพุทธเจ้า

ความพยาบาท, การปองร้าย ๒ บท

พฺยาปาท (วิ,อา+ปท คติม+ห+ณ) ความพยาบาท, ความปองร้าย **พฺยาปชฺชติ วินสฺสติ**
จิตฺตเมเตนาติ พฺยาปาโท ความพยาบาทที่ทำลายจิตให้พินาศ ชื่อว่า พยาปาทะ (ลบ ญ, วุทธิ อุ ที่ ป
เป็น อา,อาเทศ อี เป็น ย, ว เป็น พ) **พฺยาปาโท จิตฺตสฺส อุปฺกฺกิลเลโส**^๘ ความพยาบาท เป็นอุปกิเลสของ
จิต. **อํ พฺยาปาโท นาม อนตฺถกโร**^๙ ชื่อว่า ความพยาบาทนี้ทำสิ่งที่เปื้อนโทษให้

อนภิรฺรติ (น+อภิ+รม, รณ+ติ) ความพยาบาท, ความปองร้าย, การเบียดเบียน
ปรสฺม ปตฺติสฺส นภิรฺรตฺติ อนภิรฺรติ ความรู้สึกไม่พอใจในสมบัติของคนอื่น ชื่อว่า อนภิรฺรติ (อาเทศ น
เป็น อน, ต เป็น ฐ, ม เป็น ท). **เนว อตฺตโน น ปรสํ หิตํ อภิรฺรตฺติ อนภิรฺรตฺ, โกปสฺเสตํ อธิวจฺน**^{๑๐}
อาการที่ไม่ยินดีก็อยู่ทุกทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น ชื่อว่า อนภิรฺรติ, คำนี้เป็นชื่อของความโกรธ

การผูกเวร, การจองเวร, ผูกอาฆาต ๒ บท

พฺพุทธเวร (พพุทธ+เวรา) การผูกเวร, การจองเวร, ผูกอาฆาต, **เวรํ พชฺชติ อนเณนาติ**
พฺพุทธเวร กรรมที่เป็นเหตุให้ผูกเวรไว้ ชื่อว่า พัทธเวระ

อุปฺพาน (อุป+นท พนธ+ณ) การผูกเวร, การจองเวร. **อุปฺปนฺนํ อุปคฺนตฺวา วา นยฺหติ จิต**
ตฺนติ อุปฺนาโห เวรที่จิตผูกไว้บ่อย ๆ หรือเข้าไปผูกจิตไว้ ชื่อว่า อุปฺพานะ (ลบ ญ, วุทธิ อุ เป็น อา)
อุปฺนาโห จิตฺตสฺส อุปฺกฺกิลเลโส^{๑๑} การผูกเวรเป็นธรรมเครื่องเศร้าหมองของจิต

^๔ อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔๔/๑๙๐.

^๕ ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘/๖๖.

^๖ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙๐๖/๓๓๕.

^๗ วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๖๑/๑๗๓.

^๘ ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/๘/๖๖.

^๙ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๕/๖๖.

^{๑๐} ที.ส.อ. (ไทย) ๔/๒๔๔/๓๒๐.

^{๑๑} ที.ส.อ. (ไทย) ๔/๕/๕๑.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๙๕/๖๖.

ความเศร้าโศก

โสภ (สุจ โสเก+ณ) ความเศร้าโศก **สุนัน โสโก** ความเศร้าโศก ชื่อว่า โสกะ (ลบ ณ, วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ จ เป็น ก). **อปัจ สตถุ ปรินิพพานน ตุมหัง โสโก อุทปาทิ**^{๑๓} ความเศร้าโศกเกิดขึ้นแก่พวกท่าน เพราะการปรินิพพานของพระศาสดา

การร้องไห้ ๓ บท

โรทิต (รุติ อสสุวิโมจเน+อิ+ต) การร้องไห้ **โรทนํ โรทิตํ** การร้องไห้ ชื่อว่า โรทิตะ (วุทธิ อุ เป็น โอ) **โรทิตํ โมขมาหุ สนโต**^{๑๔} **สັตบุรุษ** กล่าวว่าการร้องไห้ไม่มีประโยชน์

กนทิต (กทิ อวฺหาเน+นิคฺคหิตาคม+อิ+เต) การร้องไห้ **กนทณํ กนทิตํ** การร้องไห้ ชื่อว่า กนทิตะ (อาเทศนิคฺคหิต เป็น น) **กนทิตฺรทิตํ นีรตถก**^{๑๕} การร้องไห้คร่ำครวญไม่เป็นประโยชน์เลย

ไม่ควรร้องไห้เศร้าโศกเสียใจรำพัน เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว เพราะวาญาติทั้งหลายย่อมเป็นไปอยู่อย่างนั้น^{๑๖}

นอกจากนี้แล้ว โทสะยังมีการวิเคราะห์เป็นภาษาบาลีว่าโทส โทษ, อันตราย การประทุษร้าย, การเกลียดชัง

ทุสสนํ โทโส การประทุษร้าย, การเกลียดชัง, (ทุส ธาตุ ในความหมายว่าประทุษร้าย, เกลียดชัง ณ ปัจจัย, ลบ ณ, พฤทธิ อุ เป็น โอ).

ทุสสนติ เอเตนาคิ โทโส เครื่องประทุษร้ายกัน, เหตุทำให้เกลียดชังกัน (ทุส ธาตุในความหมายว่าประทุษร้าย, เกลียดชัง ณ ปัจจัย, ลบ ณ, พฤทธิ อุ เป็น โอ) โทสณณ บัณฺฑิต, นักปราชญ์, ผู้ปรีชา

โทสํ ขานาตีติ โทสณณ ผู้รู้ซึ่งโทษ (โทสํ บทหน้า ณ) ธาตุในความหมายว่ารู้ ปัจจัย การลงนิคฺคหิตเป็น ณ, ลบ ร) โทสน ผู้มักโกรธ (โกธณ โกปี)

ทุสสนสํโโล โทสนโน ผู้มีปกติประทุษร้าย (ทุส ธาตุในความหมายว่า ประทุษร้าย ยุ ปัจจัย, พฤทธิ อุ เป็น โอ, แปลง ยุ เป็น อน)^{๑๗}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค อรรถาธิบาย อกุศลสังขาร โทสมูลจิต บางชื่อว่า

พึงทราบอรรถในบทเหล่านี้ (ดังนี้) สัตว์ทั้งหลาย ย่อมประทุษร้ายด้วยเจตสิกธรรมนั้น เหตุ นั้น เจตสิกธรรมนั้น ชื่อว่า โทสะ (แปลว่า ธรรมเป็นเหตุประทุษร้ายแห่งสัตว์ทั้งหลาย) นัยหนึ่ง เจตสิก ธรรมใด ย่อมประทุษร้ายอยู่เอง เหตุนี้เจตสิกธรรมนั้น ชื่อว่า โทสะ (แปลว่า ธรรมอันประทุษร้าย) นัย หนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นประทุษร้ายเท่านั้น จึงชื่อว่า โทสะ (แปลว่าความประทุษร้าย)

โทสะนั้น มีความดุเป็นลักษณะ ดังอสรพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านไปเป็นกิจดังถูกพิษ แทรก นัยหนึ่ง มีอันเผาที่อาศัยของตนเสียเป็นกิจ ดังไฟป่า มีความประทุษร้ายเป็นผล ดังข้าศึกได้ โอกาสมีอาฆาตวัตถุ (เรื่องที่จะให้เกิดอาฆาต) เป็นเหตุไถ่

^{๑๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๔/๔๔๘/๓๒๐.

^{๑๔} ขุ.ชา.วิสตี (ไทย) ๒๗/๘๑๐ /๑๘๓.

^{๑๕} ขุ.ชา.วิสตี (ไทย) ๒๗/๕๖๘/๑๓๙.

^{๑๖} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๑-๒๒๔.

^{๑๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๒๙.

โทสะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นเหมือนน้ำมูตรเน่าระคนด้วยยาพิษฉะนั้น^{๑๘} ในอริยมรรค
สังคหะ อธิบายความหมายของความโกรธไว้ว่า

โทสมูลจิต ๒

ในโทสมูลจิต คำว่า ทุมมนะ คือ จิตไม่ดี หมายถึง จิตที่แปรปรวน อีกนัยหนึ่ง ทุมมนะ คือ
ผู้มีจิตไม่ดี หมายถึง ผู้เพียบพร้อมด้วยจิตที่แปรปรวน

คำว่า ทุมมน มีความหมาย ๒ ประเภท คือ จิตไม่ดี = ทุณฺณ มโน ทุมมาโน (ปาทีบุรพท
กรรม ธารยสมาส) ผู้มีจิตไม่ดี = ทุณฺณ มโน เอตสชาติ ทุมมโน (ฉนฺธิพฺพหิสมาส)

คำว่า โทมนัสสะ คือ ภาวะแห่งจิตไม่ดี หรือภาวะแห่งผู้มีจิตไม่ดี

คำว่า โทมนัสสะ เป็นชื่อของทุกขเวทนาทางใจ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจว่า บุคคลนั้น
เป็นผู้มีจิตไม่ดี และเป็นที่มาของชื่อว่า ทุมมนะ ในจิตที่ประกอบกับตน หรือในบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย
ทุกขเวทนาทางใจ

ข้อความอื่นมีนัยที่กล่าวไว้แล้วพึงกระทำสมาสว่า คำว่า โทมนัสสะหคตะคือ จิตที่เกิดร่วม
กับโทมนัส

ปฏิกฺษะ คือ สภาวะกระทบกระทั่ง หมายถึงโทสะ ซึ่งอธิบายได้ว่า โทสะนั้นเมื่อเกิดอยู่ ย่อม
กระทบกระทั่งสัมปยุตตธรรมบ้าง คือ กระทำสัมปยุตตธรรมให้เศร้าหมอง เร่าร้อน ย่อมกระทบกระทั่ง
ที่ตั้งของตนบ้าง คือเผาผลาญที่ตั้งอันเป็นหทัยวัตถุ กระทำคนโกรธให้มีหน้าที่ไม่งาม ย่อม
กระทบกระทั่งอารมณ์ของตนบ้าง คือ รับเอาอารมณ์ด้วยความไม่พอใจจึงเรียกว่า ปฏิกฺษะ

(คำว่า ปฏิกฺษะ แปลว่า “สภาวะกระทบกระทั่ง” หมายถึงการกระทบกระทั่ง ๓ ประการ
คือ

- ๑) กระทบกระทั่งสัมปยุตตธรรม
- ๒) กระทบกระทั่งที่ตั้งคือหทัยวัตถุ
- ๓) กระทบกระทั่งอารมณ์

ในคัมภีร์วิภาวณีและมหาภูทิกาทิปราภาวข้อความว่า “คำว่า โทมนัสส กล่าวไว้เพื่อทำการ
กำหนดหมายจิตด้วยธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป” ในพากย์นั้น คำว่า “ด้วยธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป” ย่อมไม่
สมควร เพราะมีข้อความ [ที่น่าสงสัย] ว่า เมื่อโทสมูลจิตนี้ประกอบกับโสมนัสและอุเบกขาอยู่ท่านจึง
กล่าวว่า โทมนัสส เพื่อกำหนดหมายจิตนี้ด้วยโทมนัสที่เฉพาะไม่ทั่วไป เหมือนการถือเอาคำว่า
โลกสหคต (เกิดร่วมกับ โลกะ) และ ปฏิกฺษสมปยุตต (ประกอบกับปฏิกฺษะ) เพื่อกำหนดหมายโลกมูลจิต
และโทสมูลจิตด้วยโลกะและปฏิกฺษะที่เฉพาะไม่ทั่วไป แม้เมื่อโลกมูลจิตและโทสมูลจิตนี้จะประกอบกับ
โมหะก็ตาม

พระสุเมธคณาจารย์ไม่ควรกล่าวว่า “เพื่อกำหนดหมาย” เพราะมีข้อความ [ที่น่าสงสัย] ว่า
ท่านกำหนดหมายเอาความมีอยู่แห่งเวทนาอื่นอันไม่ปรากฏในโทสมูลจิตนี้ ด้วยโทมนัสอันปรากฏ
เหมือนคำว่า “พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว”

^{๑๘} พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทฺธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (อาจ อาสภ-
มหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์พรีนตติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖๓-๗๖๔.

ในคัมภีร์วิภาวีนีว่า “ส่วนการประกอบกับปฏิชะ กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าโหมนัสและปฏิชะทั้งสองเกิดร่วมกันแน่นนอน” ข้อความนั้นไม่งาม เพราะรู้ข้อความนั้นได้ด้วยคำสรุปหัวข้อย่อยของ โทสมูลจิตนี้ (คือ คำว่า จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า ปฏิชะจิต)

การมีโทสะเป็นเจ้าเรือน มีปกติไม่สุขุม มีสุขะน้อย ประจวบกับอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งการกระทบกระทั่ง) หรือประกอบกับอนิฏฐารมณ์เป็นมูลเหตุของโหมนัสและปฏิชะในที่นี้

ในพากย์นั้น การมีโทสะเป็นเจ้าเรือน พึงทราบด้วยอำนาจการปฏิสนธิโดยมีโทสะมาก

การมีปกติไม่สุขุม คือ มีอหยาตยทรม

คนมีสุขะน้อย เมื่อถูกโลกธรรมที่ตนไม่ชอบกระทบแล้วย่อมไม่ใคร่ครวญว่า ความสมปรารถนานั้นจะมีได้อย่างไรในโลกนี้

นัยแห่งอุปัติของจิตทั้ง ๒ ดวงเหล่านั้น พึงถือเอาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า “พึงทราบความเป็นไปของจิตนั้น ในเวลาที่จิตมีความแก่กล้าหรืออ่อนแอในการปลงชีวิตสัตว์เป็นต้น”^{๑๙}

ยังมีความหมายของความโกรธที่ปรากฏในพระอภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวีนีฎีกาได้กล่าวไว้ว่า ทุมนะ เพราะอรรถว่าใจเสีย หรือเพราะอรรถว่า บุคคลมีใจเสีย ภาวะแห่งทุมนะนั้น ชื่อว่าโหมนัส, นี้ เป็นชื่อแห่งทุกขเวทนาทางใจ, จิตชื่อว่า โทมนัสสสทคตเพราะอรรถว่า สหระคตด้วยโหมนัสนั้น, ชื่อว่าปฏิชะ เพราะอรรถว่า กระทบในอารมณ์ ได้แก่ โทสะ จริยอยู่โทสะ ย่อมเป็นไปดุจกระทบอารมณ์เพราะมีสภาพเป็นความดุร้าย แม้เมื่อจิตสหคตด้วยโหมนัสไม่ต่างกันด้วยอำนาจเวทนา ศัพท์ว่า โหมนัส ก็เพื่อจะเข้าไปกำหนดจิตด้วยอำนาจธรรมที่ไม่ทั่วไป บัณฑิตพึงเห็นว่า ก็ท่านกล่าวภาวะที่จิตสัมปยุตด้วยปฏิชะ เพื่อจะแสดงเวลาที่โหมนัสและปฏิชะ เพื่อจะแสดงเวลาที่โหมนัสและปฏิชะทั้ง ๒ เป็นธรรมที่เป็นไปร่วมกันโดยส่วนเดียว แต่ธรรมทั้ง ๒ นี้ต่างกันดังนี้ คือ ในบรรดาธรรมทั้ง ๒ นี้ โหมนัสเป็นธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในเวทนาขันธ มีลักษณะเสวยอนิฏฐารมณ์ ปฏิชะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง นับเนื่องในสังขารขันธ มีสภาพเป็นความดุร้าย และพึงเห็นว่าในบรรดาธรรมทั้ง ๒ นี้ อนิฏฐารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นเหตุแห่งโหมนัสและอาฆาตวัตถุ ๙ อย่าง เป็นเหตุแห่งปฏิชะ^{๒๐}

นอกจากนี้แล้วในคัมภีร์สัททนีติ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับความหมายของโทสะ ดังต่อไปนี้

ทุส	=	โทสะเน
ทุสสติ		ย่อมประทุษร้าย
โทโส		การประทุษร้าย
โทสนํ		การประทุษร้าย
โทสีโต		ประทุษร้ายแล้ว
ทุส	=	อุปัติย
ทุสสติ, ปทุสสติ	=	ย่อมโกรธ
โทโส, ปโทโส	=	ความโกรธ
ปโทโส		ความโกรธ

^{๑๙} พระญาณธชะ วัดเลาด์, พระอภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสราภวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗๒-๑๗๓.

^{๒๐} อภิธัมมัตถสังคหะ และอภิธัมมัตถวิภาวีนีฎีกา (บาลี-ไทย) ภาค ๑, โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นข่าระและแปลพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย, หน้า ๕๖-๕๗.

ทูลโฐ	โกรธแล้ว
ทูลโท	ผูกโกรธ
ทูลสีนา	ความโกรธ ^{๒๑}

สรุปว่า ความหมายของความโกรธ หรือโทสะ คือการที่จิตมีความไม่พอใจ เกิดอาการฉุนเฉียว มีความกระทบกระทั่งร่วมด้วย ซึ่งการโกรธของบุคคลทั้งหลาย เนื่องจากบุคคลเหล่านั้นขาดความไม่มีโยนิโสมนสิการ อารมณ์นั้นไม่สามารถทำให้จิตโกรธ หรือจิตไม่โกรธได้ ความที่จิตประสพกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจ ขาดการพิจารณาด้วยความแยบคาย จึงทำให้เกิดการคิดประทุษร้ายกัน อาฆาตกัน พยาบาทจองล้างจองผลาญกัน บุคคลที่ถูกความโกรธครอบงำ ย่อมมีจิตใจเศร้าหมอง ร้อนรน กระสับกระส่าย ก่อให้เกิดความเดือดร้อนต่อตนเองและผู้อื่น เหล่านี้คือความหมายของความโกรธในพระพุทธศาสนา

๒.๒ ความโกรธที่ปรากฏในพระอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎกอธิบายถึงสภาวะจิตที่เป็นความโกรธกล่าวคือความโกรธที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันเป็นความโกรธ ๒ ลักษณะ คือ ๑. ความโกรธที่ไม่มีการกระตุ้นจากบุคคลอื่นหรือสิ่งอื่นเกิดความโกรธขึ้นเอง หงุดหงิด ได้ประสพกับบุคคลที่ไม่รู้จักกันมาก่อนเพียงเห็นหน้าก็ไม่ชอบใจและโกรธหรือเห็นบุคคลที่เป็นศัตรูกันก็เกิดความโกรธ ได้ยินเสียงของบุคคลที่เราไม่ชอบใจก็เกิดความโกรธ หรือโกรธให้ตนเองที่ทำอะไรโง่ ๆ รู้เท่าไม่ถึงการณ์หรือบางคนถึงกับฆ่าตัวเองตายเพียงเพราะโกรธให้ตนเองหรือโกรธและประชดบุคคลที่เกี่ยวข้องด้วย ๒. ความโกรธที่เกิดจากกระตุ้นหรือการชักชวนจากบุคคลอื่น เช่น เพื่อนเราไปทะเลาะกับคนอื่นและมาบอกเล่าเรื่องต่าง ๆ ที่บุคคลนั้นกระทำต่อตนเองให้เราฟังอันเป็นเหตุให้เราโกรธบุคคลนั้นตามที่เพื่อนมาเล่าให้ฟัง หรือเกิดจากการมาบอกเล่าว่ามีคนนั้นชื่อนั้นได้วร้ายนินทา เราก็จะโกรธ จะว่าไปแล้วความโกรธในโลกนี้มี ๒ ลักษณะที่ทำให้โลกวุ่นวาย สังคมไม่สงบเพราะความโกรธ ไม่ว่าจะอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ความโกรธก็ยังคงอยู่กับมนุษย์ ในพระอภิธรรมปิฎกเป็นการนำเสนอความโกรธแบบปรมาตมธรรมโดยมีจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทำงานร่วมกันเป็นทีม เริ่มตั้งแต่สภาวะที่กระทบอารมณ์ที่เป็นความโกรธ ความรู้สึกที่โกรธ ความจำว่านี่คืออารมณ์โกรธ การมุ่งตรงและตั้งในอารมณ์ความโกรธนั้น เกิดความทุกข์ ความกังวล ความเดือดดาลใจ ความพยาบาท อาฆาต แค้น มีความมุ่งมั่นในการเอาชนะกันและกัน มีจิตที่จดจ่ออยู่ที่คู่อาฆาต มีความคิดที่ผิด มีความพยายามในการด่า ในการตบตีเพื่อให้อีกฝ่ายได้รับความเจ็บปวด ไม่มีความละอายและเกรงกลัวต่อสังคมหรือสิ่งใด ๆ การหาวิธีที่จะทำให้คู่อาฆาตหายไปจากโลกนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอสภาวะจิตที่เป็นลักษณะความโกรธที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ๒ สภาวะโดยผู้วิจัยจะนำเสนอเป็นสำนวนของผู้วิจัยดังนี้

ความโกรธสภาวะที่ ๑ คือ เมื่อจิต เจตสิกของบุคคลนั้นได้เห็นบุคคลหรือสิ่งของที่ไม่น่าพอใจชอบใจจะสวดยหรือไม่สวดยแต่ตนเองไม่ชอบเกิดความหงุดหงิด หรือได้ยินเสียงจะเป็นเสียงดีหรือไม่ดี ตนเองเกิดความไม่พอใจแสดงความโกรธ ได้กลั่นจะเป็นกลั่นหอมหรือกลั่นไม่หอมเกิดความ

^{๒๑} พระอัครกวีสงเคราะห์, สัททนีติธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, แปลโดย พระมหานันทมมสาร (จารุญญ ธรรมดา ป.ธ. ๙), ตรวจชำระโดย พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทางหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๒๖-๖๒๗.

ไม่พอใจแสดงอาการโกรธ ได้รับประทานอาหารที่อร่อยหรือไม่อร่อยก็เกิดความไม่พอใจ ได้สัมผัสกับอากาศที่ดีหรือไม่ดี ได้นั่งกับพื้นหรือนั่งเก้าอี้ ได้เดินเท้าเปล่าบนพื้นที่จะอาดหรือไม่สะอาดทำให้เกิดความไม่พอใจ หรือคิดเรื่องต่าง ๆ ในอดีตทั้งดีและไม่ดี หรือนั่งนึกคิด นอนนึกคิดถึงเรื่องในอดีต ปัจจุบันหรือในอนาคตทำให้เกิดความไม่พอใจ ความโกรธก็เกิดขึ้นโดยไม่มีใครมาชักชวนหรือชี้แนะให้โกรธแต่ตนเองเกิดความโกรธขึ้นเอง ส่วนในพระอภิธรรมปิฎกดังนี้

จิตที่เป็นอกุศล สหระคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิกะ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น “ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ทุกข์ เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อโนตตปพละ โทสะ โมหะ พยาบาท อหิริกะ อโนตตปปะ สมณะ ปคคาหะ และอวิปเพช^{๒๒}

จากข้อความในพระอภิธรรมปิฎกจะเห็นว่าสภาวะต่าง ๆ ได้เกิดขึ้นถึง ๒๙ สภาวะที่เกิดขึ้นสนับสนุนให้ความโกรธมีกำลังแรงกล้า สามารถในการเบียดเบียน ทำร้ายร่างกาย การฆ่า การทำลายโลก หรือสงครามของหมู่มนุษย์ ในจำนวนสภาวะธรรม ๒๙ นั้น ทุกข์ โทมนัสสินทรีย์ โทสะ พยาบาท โมหะ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ อหิริกพละ อโนตตปพละ อหิริกะ อโนตตปปะ ทั้ง ๑๒ สภาวะนี้เป็นลักษณะที่ไม่ดี เป็นสภาวะที่ทำลาย เบียดเบียน แต่เวลาความโกรธเกิดขึ้นจะมีความรู้สึก ว่า เราโกรธ แท้จริงแล้วเป็นเพียงสภาวะธรรมฝ่ายไม่ดีเกิดขึ้น คนโบราณได้พูดถึงคนที่โกรธว่าเห็นช้างเท้ามดเวลาที่เกิดความโกรธไม่กลัวอันตรายหรือกลัวตาย เพราะความโกรธบดบังไม่ให้เห็นอันตรายที่จะเกิดขึ้นกับบุคคลผู้โกรธ การเกิดความโกรธสิ่งที่ไม่ควรมองข้ามคือการกระทบหรือสัมผัสกับอารมณ์ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อกระทบกับอารมณ์ทั้ง ๖ อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งแล้ว สภาวะจิตก็เกิดขึ้นสนับสนุนกันและกัน ข้อความในพระอภิธรรมปิฎกได้อธิบายลักษณะของผัสสะซึ่งหมายถึง การกระทบ ความกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ภาวะถูกต้อง ในสมัยนั้นนี้ชื่อว่าผัสสะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๓} นอกจากนั้นยังได้อธิบายสภาวะต่าง ๆ ดังนี้ เวทนา หมายถึง ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า เวทนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๔}

และได้อธิบายถึงสภาวะที่เป็นอันเนื่องมาจากความโกรธ ดังข้อความดังนี้ ทุกข์ หมายถึง ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าทุกข์ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๕} โทมนัสสินทรีย์ หมายถึง ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัย

^{๒๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๓/๑๒๐.

^{๒๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๔/๑๒๐.

^{๒๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๕/๑๒๐.

^{๒๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๖/๑๒๐.

นั่น นี่ชื่อว่า โทมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นในสมณัน^{๒๖} โทสะ หมายถึง ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ความที่จิตไม่แช่มชื่น ในสมณัน^{๒๗} นี่ชื่อว่า พยาบาทที่เกิดขึ้นแม้ในสมณัน^{๒๘} พยาบาท หมายถึง ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ความที่จิตไม่แช่มชื่น ซึ่งชื่อว่า พยาบาทที่เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้ในสมณัน^{๒๙} สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอกุศล^{๓๐}

ความโกรธสภาวะที่ ๒ คือ เมื่อจิต เจตสิกของบุคคลนั้นได้ถูกการกระตุ้นและการชักชวนจากบุคคลอื่นมีคนมาชักนำให้เกิดความโกรธ ลูกชู้หน้าบิดามารดาให้โกรธคนนั้นคนนั้นหรือบิดามารดาชักนำบุตรธิดาให้โกรธคนนั้นคนนั้น หรือสังคมชักนำให้สาปแช่งบุคคลนั้นบุคคลนี้หรือเราได้อ่านข่าวต่าง ๆ มีคนชักนำให้เราโกรธบุคคลนั้นบุคคลนี้ ถ้ามีอาการโกรธตามที่เขาชักนำก็จะเป็นความโกรธที่มีคนชักนำหรือชักชวน กลุ่มเด็กวัยรุ่นไม่ว่าจะเป็นเด็กผู้ชายหรือเด็กผู้หญิงมีการยกพวกตีกันเนื่องจากเพื่อนในกลุ่มไปทะเลาะกับคนในอีกกลุ่มหนึ่งนำมาซึ่งการทำร้ายร่างกายกันเป็นกลุ่ม สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นของความโกรธมีทั้งหมด ๒๙ สภาวะเหมือนกับสภาวะที่ ๑ ผู้วิจยจะยกข้อความในพระอภิธรรมปิฎกมาประกอบดังนี้ “สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิกะ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุจงใจในสมณันใด ในสมณันนั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ว่าเป็นอกุศล^{๓๑}

สภาวะของความโกรธลักษณะที่ ๑ คือ เกิดความโกรธเอง ไม่มีใครมาเป็นผู้นำหรือชักชวนให้เกิดความโกรธ ภาษาอภิธรรมเรียกว่า “อสังขาริกจิต” ซึ่งในสมัยปัจจุบันนี้จะเห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้ปรากฏในสังคมหรือในหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับการทะเลาะวิวาท ทำร้ายร่างกายถึงพิการหรือเสียชีวิต

สภาวะของความโกรธลักษณะที่ ๒ คือ มีผู้อื่นชักนำให้โกรธหรือชักชวนให้โกรธ ชักชวนให้ทะเลาะ เบียดเบียน เช่นฆ่า ชักชวนในการทำสงคราม

สภาวะธรรมทั้ง ๒๙ สภาวะนั้นเป็นเพียงนามธรรม หรือเป็นกองธรรมถ้าวิเคราะห์ลงในชั้นได้เพียงชั้น ๔ ชั้น คือ เวทนา โทมนัสสินทรีย์ ทุกข์ เป็นเวทนาชั้น สัญญา เป็นสัญญาชั้น จิต มนินทรีย์เป็นวิญญาณชั้น ส่วน ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยผละ สมาธิผละ อหิริกะผละ อโนตตปผละ โทสะ โมหะ พยาบาท อหิริกะ อโนตตปปะ สมณะ ปคคาหะ และ อวิกเขปะเป็นสังขารชั้น^{๓๐}

^{๒๖} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๗/๑๒๑.

^{๒๗} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๘/๑๒๑.

^{๒๘} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๑๙/๑๒๑.

^{๒๙} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๒๑/๑๒๒.

^{๓๐} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๒๐/๑๒๑.

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ กล่าวถึงการบำรุงวิญญาณ เพื่อให้มีความจำดีจะต้องรักษาจิตใจให้เป็นสุขตลอดเวลา ไม่กลุ้มใจหรือเสียใจ ไม่โกรธแค้นหรือริษยาการที่คนเรามีความสะเทือนใจในอารมณ์ต่าง ๆ ที่รุนแรงจะทำให้บั่นทอนความจำของวิญญาณ^{๓๑}

๒.๓ ความโกรธที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก

ในพระสูตรตันตปิฎก เป็นปิฎกที่รวบรวมประวัติศาสตร์และหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาไว้ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมโปรดบุคคลทั้งหลาย มีเรื่องเล่าประกอบและในเรื่องเล่าประกอบนั้น มีพระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงบุคคลที่มีความโกรธ ผู้วิจัยจะขอหยิบยกตัวอย่างของเรื่องราวที่เกี่ยวกับความโกรธมาประกอบการอธิบาย ดังนี้

ความโกรธของพระเจ้าวิฑูทกะ

ความโกรธย่อมเกิดขึ้นทุกชนชั้น ไม่ว่าคนยากดีมีจน เศรษฐี แม้กระทั่งกษัตริย์ การดูถูกเหยียดหยามในการแบ่งชนชั้นวรรณะของชาวอินเดียในครั้งพุทธกาล ซึ่งโดยมากแล้วจะแต่งงานกันในวรรณะเดียวกัน แต่เมื่อไรก็ตามมีการแต่งงานข้ามวรรณะกันโดยเฉพาะวรรณะกษัตริย์แต่งงานกับวรรณะศูทร ลูกที่เกิดมาก็จะกลายเป็นวรรณะจันทราลันที ก็ย่อมเป็นที่ดูถูกเหยียดหยามของคนทั่วไป ดังเรื่องราวของพระเจ้าวิฑูทกะ พระเจ้าวิฑูทกะโกรธที่พวกศากยยะดูถูก เหยียดหยามพระองค์ว่าพระมารดาของพระองค์เคยเป็นสาวใช้ของตระกูลศากยยะมาก่อน ความโกรธของพระเจ้าวิฑูทกะ เป็นความโกรธที่ฝังอยู่ในจิต ยากที่จะลืม จนกลายเป็นความอาฆาต พยาบาท พระองค์เก็บความรู้สึกที่จะแค้นไว้ในใจมาตลอด อันเนื่องมาจากพระเจ้าวิฑูทกะ เป็นลูกของพระเจ้าประเสนทิโกศล และนางวาสกขัตติยาซึ่งเป็นลูกที่เกิดจากพระเจ้ามahanามะ แห่งศากยวงศ์กับสาวใช้ ตอนเด็ก ท่านก็สงสัยว่าทำไมไม่มีญาติทางแม่ส่งของเล่นมาให้เลย พอเมื่ออายุ ๑๖ ปี พระเจ้าวิฑูทกะต้องการไปเยี่ยมญาติพี่น้องในศากยวงศ์ เมื่อไปถึง ก็ได้รับการต้อนรับอย่างดี แต่ไม่มีเจ้าชายศากยวงศ์ที่อายุน้อยกว่าพระองค์คอยต้อนรับด้วยการไหว้ แม้แต่คนเดียว มีแต่ต้องไหว้พวกศากยยะที่อายุมากกว่า เมื่อลากลับแล้ว มีทหารคนหนึ่งลืมหาวุธ จึงย้อนกลับไปเอาอาวุธ พอได้ยินพวกสาวใช้กำลังล้างแผ่นกระดานที่พระเจ้าวิฑูทกะนั่ง และคุยกันว่าพระเจ้าวิฑูทกะเป็นลูกของสาวใช้ ทหารจึงนำความมาบอกพระเจ้าวิฑูทกะ นี่คือการจุดประกายความเคียดแค้นไว้ในใจมีรูลิม จากวัยเด็ก สู่วัยผู้ใหญ่ และเมื่อได้ขึ้นครองราชย์แทนพระบิดา จึงคอยหาโอกาสที่จะแค้นโดยการฆ่าพวกศากยยะและเมื่อได้โอกาส จึงยกทัพไป และสั่งให้ทหารฆ่าพวกศากยยะทั้งหมด ไม่เว้นแม้แต่ทารกที่ยังดื่มนม แต่ยกเว้นพระมahanามะที่เป็นตา แต่ในที่สุดพระเจ้าตากก็ฆ่าตัวตายเอง^{๓๒}

สรุป ความโกรธของพระเจ้าวิฑูทกะเกิดจากการดูถูก เหยียดหยามในการแบ่งชนชั้นวรรณะ แม้ท่านเป็นพระราชโอรสของกษัตริย์แห่งแคว้นโกศล แต่พระมารดาเป็นนางทาสีของกษัตริย์ศากยวงศ์ ความโกรธจึงนำมาซึ่งความหายนะ และความตายของเหล่าศากยวงศ์ ซึ่งในที่สุดแล้วพระเจ้าวิฑูทกะพร้อมทั้งไพร่พลที่ได้ร่วมกันเช่นฆ่าพวกศากยวงศ์ก็ถูกน้ำป่าที่ไหลมาอย่างรวดเร็วอันเนื่องจากฝนตกนำความตายมาให้พระเจ้าวิฑูทกะและไพร่พล

^{๓๑} พร รัตนสุวรรณ, *หลักพระพุทธศาสนาสำหรับทุกคน*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์นิติเวช, ๒๕๐๖), หน้า ๑๗.

^{๓๒} คูรายละเอียดยใน พ.ธ. (ไทย) ๓๕/๓๑๘-๓๓๙.

ความโกรธระหว่างกษัตริย์พวกราชวงศ์และกษัตริย์พวกลีวงศ์

อีกหนึ่งตัวอย่างของความโกรธที่ปรากฏในสุตตันตปิฎก กล่าวคือกษัตริย์พวกราชวงศ์ทะเลาะกับกษัตริย์พวกลีวงศ์ การทะเลาะวิวาทกันก็เนื่อง มาจากความโกรธ ความไม่พอใจกัน ขาดความสามัคคี อันเนื่องมาจากการแย่งแย่งน้ำในการทำนา ตกลงกันไม่ได้ ความว่า แม่น้ำโรหิณี เป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์และกรุงโกลิยะ เพื่อทดน้ำใช้ในการปลูกข้าว เนื่องจากประชาชนทั้งสองฝ่ายเลี้ยงชีพด้วยการทำนา ครึ่งหนึ่ง เกิดฝนแล้ง น้ำในแม่น้ำไม่เพียงพอให้ทั้งสองฝ่ายทำนา ต่างฝ่ายต่างต้องการน้ำเข้าในนาของตนเอง จึงขอชิงกันและกัน โดยให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหยุด ทดน้ำเข้านา เพื่อให้อีกฝ่ายหนึ่งได้นำมาทำนา แต่ก็ไม่มีฝ่ายใดยอมเสียสละ จึงเกิดการเถียงกัน หนัก เข้าก็ทะเลาะกัน ต่อกันถึงชาติตระกูล ในที่สุดต่างฝ่ายก็นำเรื่องราวไปบอกพวกพระญาติของตน จึง เป็นเหตุให้พวกกษัตริย์ทั้งสองฝ่ายยกทัพจะไปต่อสู้กัน^{๓๓}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบเรื่องจึงทรงเสด็จมาระงับเหตุด้วยพระองค์เอง ดังข้อความ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เรื่องการระงับความทะเลาะของหมู่พระญาติ พระพุทธองค์ตรัสพระ คาถานี้แก่พระญาติฝ่ายศากยะและโกลิยะ ที่ทะเลาะกันเพราะแย่งน้ำทำนา ดังนี้ “ในหมู่มนุษย์ผู้มีเวร เราเป็นผู้ไม่มีเวร อยู่เป็นสุขจริงหนอ ในหมู่มนุษย์ผู้มีเวร เราอยู่อย่างไม่มีเวร”^{๓๔} หมายความว่า ในหมู่ มนุษย์ผู้มีความพยาบาทกัน พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ไม่มีความพยาบาท ทรงอยู่เย็นเป็นสุข และในหมู่ มนุษย์ผู้มีความพยาบาทกัน พระองค์ก็อยู่อย่างไม่มีความพยาบาท

สรุปว่า การทะเลาะวิวาทกันของกษัตริย์ทั้งสองฝ่ายมาจาก การเสียผลประโยชน์ซึ่งกัน และกัน ทำให้เกิดการเข้าข้างตนเอง จะเอาชนะให้ได้ มองข้ามความเห็นอกเห็นในกัน ขาดความ สามัคคีกัน ไม่รวมมือกันหาสาเหตุของปัญหา จนพระพุทธองค์มาทรงช่วยระงับเหตุ ไม่ให้เกิดสงคราม ขึ้น เมื่อไหร่ก็ตามที่หมู่คณะแตกความสามัคคีกัน ความหายนะย่อมเกิดขึ้น

ความโกรธของพระเจ้าสุปปพุทธศากยะ

ความโกรธของพระเจ้าสุปปพุทธศากยะ สืบเนื่องมาจากพระเจ้าสุปปพุทธะทรงโกรธไม่ พอใจพระพุทธเจ้า ที่ทอดทิ้งพระนางยโสธราพิมพาพระราชธิดาของพระองค์เอง แล้วหนีออกบวช เป็นเหตุให้พระนางเป็นหม้าย และยังให้พระเทวทัตพระราชโอรสของพระองค์ออกบวช แต่กลับผูกเวร กับพระเทวทัต จนพระเทวทัตถูกธรณีสูบ พระเจ้าสุปปพุทธะจึงไปนั่งเสวนาน้ำจันทขางทางที่พระ พุทธองค์จะเสด็จไปยังปราสาทของลุง ซึ่งมีแค่ทางเดียวที่จะผ่านไปได้ เพื่อฉันอาหารตามที่ได้มีคน นิมนต์ไว้ เมื่อพระพุทธองค์เสด็จพระราชดำเนินผ่านไปไม่ได้ ก็เสด็จกลับ พระพุทธเจ้าทรงตรัสกับพระ อานนทว่า สุปปพุทธะได้ทำกรรมอันหนักแล้วเพราะไม่ให้ทางแก่ตถาคต จากนั้นไป ๗ วัน พระเจ้าสุปป พุทธะจะถูกธรณีสูบ ณ ที่ใกล้เชิงบันได ภายใต้ปราสาทของพระเจ้าสุปปพุทธะเอง

เมื่อพระเจ้าสุปปพุทธะทรงทราบแล้ว และต้องการให้คำของพระพุทธองค์เป็นเท็จ จึง รับสั่งให้มหาดเล็กคนเครื่องใช้สอยของพระองค์ทั้งหมดไว้บนปราสาท ๗ ชั้น ให้ชักบันได ปิดประตู ทั้งหมด ตั้งคนแข็งแรงประจำไว้ที่ประตู ประตูละ ๒ คน แล้วรับสั่งว่าภายใน ๗ วันนี้ ถ้าพระองค์ลงมา ข้างล่าง ให้ขัดขวางไว้ แต่ท้ายที่สุด พระเจ้าสุปปพุทธะก็ลงมาจนได้ เพราะม้ามงคลของพระองค์เกิด คึกคะนองขึ้น ถ้ามาเห็นพระองค์ก็จะนิ่ง พระเจ้าสุปปพุทธะต้องการจะจับม้า พระองค์จึงได้ลงมา

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๔๑/๒๔๔.

^{๓๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๗/๙๔.

จนถึงชั้นล่าง ทันทีที่ก้าวเท้าลงพื้นใกล้เชิงบันได แผ่นดินก็แตกออก พระเจ้าสุปปพุทธะก็ถูกธรณีสูบ พระองค์หนีความตายไม่พ้น^{๓๕}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัส เรื่องศากยะสุปปพุทธะแก่อภิกษุทั้งหลายว่า “บุคคล ถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ก็ไม่พ้นจากความตายถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากความตาย ถึงจะเข้าไปหลบตัวในซอกเขา ก็ไม่พ้นจากความตาย เพราะไม่มีแผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่บุคคลยืนอยู่แล้ว จะไม่ถูกความตายครอบงำได้”^{๓๖}” หมายความว่า เมื่อความตายมาถึง ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเหาะขึ้นอากาศ หรือดำลงไปกลางทะเล หรือจะหลบตัวตามซอกเขา จะยืนอยู่ที่ส่วนใด ๆ ของแผ่นดินนี้ ย่อมหนีความตายไม่พ้น ความตายของพระเจ้าสุปปพุทธะมีเหตุมาจากความโกรธ ความอาฆาต

สรุปว่า ความโกรธ ความไม่พอใจ ที่เกิดขึ้นกับพระเจ้าสุปปพุทธศากยะที่มีต่อพระพุทธเจ้านั้น พระเจ้าสุปปพุทธะต้องการแสดงออกเพื่อให้พระพุทธเจ้ารับรู้ว่าการกระทำของพระพุทธเจ้าไม่ถูกต้อง แต่พระเจ้าสุปปพุทธะกระทำการสิ่งที่ไม่บังควรอย่างยิ่งต่อพระพุทธเจ้า ทำให้พระพุทธองค์ได้รับความเดือดร้อน ไม่สามารถปรับภิกขุมนต์ได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดความหายนะต่อตนเองคือ ความตาย มาสู่พระเจ้าสุปปพุทธะ ความโกรธย่อมนำความเบียดเบียน ความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและผู้อื่น

ความโกรธของพราหมณ์การทวาชโคตร

พราหมณ์ถือว่าเป็นบุคคลผู้ทรงศีล เป็นนักบวชผู้ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล เป็นผู้มีความประพฤติกาย วาจาดี เมื่อเกิดความไม่พอใจ ยังมีอารมณ์โกรธอยู่ มีเรื่องเล่าว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ในพระวิหารเวฬุวัน เขตพระนครราชคฤห์ มีนางพราหมณ์ชื่อธัญญานี สามีนชื่อพราหมณ์การทวาชโคตร นางพราหมณ์เป็นผู้เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ในขณะนี้นางธัญญานีกำลังนำอาหารเข้าไปให้พราหมณ์ การทวาชโคตร ก้าวเท้าพลาดจึงปลั่งอุทาน ๓ ครั้งว่า “ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น”

เมื่อนางพราหมณ์กล่าวอย่างนี้แล้ว พราหมณ์การทวาชโคตรได้ด่านางพราหมณ์ว่า “ก็หญิงถ้อยนี้กล่าวคุณของสมณะโล้นอย่างนี้ อย่างนี้ ไม่ว่าที่ไหน ๆ แะหญิงถ้อย บัดนี้ เราจักยกวาทะต่อพระศาสดานี้ของเจ้า” นางธัญญานีพราหมณ์กล่าวว่า ฉันทยังไม่เห็นบุคคลผู้จะพึงยกถ้อยคำต่อพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นในโลก พร้อมด้วยเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมด้วยสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ เอาเถิด ท่านจงไปกับข้าพเจ้า พราหมณ์การทวาชโคตรโกรธ จึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคองค์ถึงที่ประทับ ครั้นแล้ว สนทนาปราศรัยกับพระผู้มีพระภาค แล้วนั่งลง พราหมณ์การทวาชโคตร ได้กล่าวกับพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า “บุคคลฆ่าอะไรได้ ย่อมนอนเป็นสุข ฆ่าอะไรได้ ย่อมไม่เศร้าโศก ข้าแต่พระโคตม พระองค์ย่อมชอบใจการฆ่าธรรมอะไรเป็นธรรมอันเอก พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “บุคคลฆ่าความโกรธได้ ย่อมนอนเป็นสุข ฆ่าความโกรธได้ย่อมไม่เศร้าโศก ดูกรพราหมณ์ พระอริยะเจ้าทั้งหลายย่อมสรรเสริญการฆ่าความโกรธอันมีมูลเป็นพิษ มีที่สุดอันคั่นคลาย เพราะว่าบุคคลฆ่าความโกรธนั้นได้แล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก”

^{๓๕} คุรยลละเอียตใน พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๖/๔๑-๔๔.

^{๓๖} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๘/๗๑.

หมายความว่า บุคคลฆ่าความโกรธได้ย่อมนอนเป็นสุข ย่อมไม่เศร้าโศก พระอริยบุคคลทั้งหลายย่อมสรรเสริญว่าการฆ่าความโกรธ เปรียบเหมือนต้นไม้มีรากเป็นพิษ มียอดหวาน

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว พราหมณ์การทวาชโคตรได้กราบทูลว่า ภาชิตของพระองค์ชัดเจนนัก เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องแสงไฟในที่มืดด้วยคิดว่า คนมีตาย่อมเห็นรูปได้ ฉะนั้น ข้าพระองค์นี้ ขอถึงพระพระพุทธองค์ ผู้เจริญกับทั้งพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอข้าพระองค์พึงได้บรรพชา พึงได้อุปสมบทในสำนักของพระโคตมผู้เจริญ

ความโกรธของพราหมณ์การทวาชโคตรพราหมณ์การทวาชโคตรได้บรรพชาได้อุปสมบทแล้ว ในสำนักของพระพุทธเจ้า และเมื่อพระการทวาชอุปสมบทแล้วไม่นาน หลีกไปอยู่ผู้เดียวไม่ประมาท^{๓๗} มีความเพียร อยู่ไม่นานเท่าไรนัก พราหมณ์การทวาชโคตรก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๓๘}

สรุปความโกรธที่เกิดขึ้นกับพราหมณ์การทวาชโคตรผู้เป็นมิจฉาทิฐินั้น เพราะพราหมณ์การทวาชโคตรเป็นผู้ไม่เลื่อมใสคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยความหลงผิด เมื่อพราหมณ์กล่าวยกย่องคุณของพระองค์ถึง ๓ ครั้งแล้ว ยิ่งทำให้พราหมณ์การทวาชโคตรโกรธ ไม่พอใจ จึงกล่าววาจาหยาบคายต่อพราหมณ์ แต่พอพราหมณ์พาพราหมณ์การทวาชโคตรไปเฝ้าพระพุทธองค์แล้ว พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมแก่พราหมณ์การทวาชโคตรฟังว่า บุคคลผู้ฆ่าความโกรธได้ ย่อมนอนเป็นสุข ปราศจากความเศร้าโศก ท่านจึงเข้าใจ และมีความเห็นตาม จึงขอบวชในสำนักพระพุทธเจ้า

ความโกรธของอภิกโกสกการทวาชพราหมณ์

ในอภิกโกสสูตร ได้แสดงถึงความโกรธของอภิกโกสกการทวาชพราหมณ์ว่า ครั้งหนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ อภิกโกสกการทวาชพราหมณ์ได้กล่าวว่า “ได้ยินว่าพราหมณ์การทวาชโคตรออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในสำนักของพระพุทธเจ้าแล้ว” จึงโกรธ ไม่พอใจ จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์แล้วด่าบริภาษพระองค์ด้วยวาจาหยาบคาย อันมิใช่วาจาของสัตบุรุษ

เมื่ออภิกโกสกการทวาชพราหมณ์กล่าวอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามอภิกโกสกการทวาชพราหมณ์ดังนี้ว่า “พราหมณ์ ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร มิตร อำมาตย์^{๓๙} ญาติและสาโลหิต^{๔๐} ผู้เป็นแขกของท่านมาเยือนท่านบ้างไหม” ท่านเคยจัดของเคี้ยวของบริโภครหรือของควรลิ้มเพื่อต้อนรับมิตร อำมาตย์ ญาติและสาโลหิต ผู้เป็นแขกเหล่านั้นบ้างหรือไม่” อภิกโกสกการทวาช

^{๓๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๗/๒๖๔.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕.

^{๓๙} มิตร หมายถึงคนรู้จักกันเพราะการใช้ของในเรือนร่วมกัน เช่น ให้ของแก่กันและกันหรือรับของจากกันอำมาตย์ หมายถึงผู้ทำกิจร่วมกัน เช่น ปรีกษาหารหรือกัน ไปด้วยกัน นั่งด้วยกัน เป็นต้น (ส.สพ.อ. ๓/๑๐๑๖/๓๖๗, ส.ฎีกา ๒/๗๖/๖๒๙).

^{๔๐} ญาติ หมายถึงผู้ที่เกี่ยวข้องกันโดยการแต่งงานกัน ได้แก่ มารดาบิดาของสามีและเครือญาติฝ่ายมารดาบิดาของสามี หรือมารดาบิดาของภรรยาและเครือญาติฝ่ายมารดาบิดาของภรรยา สาโลหิต หมายถึงผู้ร่วมสายเลือดเดียวกัน ได้แก่ พี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว เป็นต้น (อง.ตัก.อ. ๒/๗๖/๒๒๗, ส.ม.อ. ๓/๑๐๑๒/๓๖๗, ส.ฎีกา ๒/๑๐๑๒/๖๒๙) หรือญาติฝ่ายมารดา (อง.ตัก.อ. ๒/๗๖/๖๔).

พราหมณ์ตอบว่า “ข้าพระองค์จัดของเคี้ยวของบริโภคนหรือของควรรลิมเพื่อต้อนรับมิตร อำมาตย์ ญาติและสาโลหิตผู้เป็นแขกเหล่านั้นเป็นบางคราว”

พระพุทเจ้าทรงตรัสถามว่า “พราหมณ์ ถ้ามิตร อำมาตย์ ญาติและสาโลหิต ผู้เป็นแขก เหล่านั้นไม่รับของเคี้ยวของบริโภคนหรือของควรรลิมนั้นจะเป็นของใคร” อักโกสการทวาชพราหมณ์ ตอบว่า “ถ้ามิตร อำมาตย์ ญาติและสาโลหิตผู้เป็นแขกเหล่านั้นไม่รับของเคี้ยวของบริโภคนหรือของควรรลิมนั้นก็จะเป็นของข้าพเจ้าอย่างเดิม”

พระพุทเจ้าตรัสตอบว่า พราหมณ์ ข้อนี้ก็เหมือนกัน ท่านดำเราไม่ดำตอบ ท่านโกรธเรา เราไม่โกรธตอบ ท่านทะเลาะกับเราไม่ทะเลาะตอบ เราไม่รับคำดำของท่านนั้น พราหมณ์ ดังนั้นคำดำ เหล่านั้นจึงเป็นของท่านผู้เดียว พราหมณ์ ผู้ใดดำตอบต่อบุคคลผู้ดำอยู่ โกรธตอบต่อบุคคลผู้โกรธอยู่ ทะเลาะตอบต่อบุคคลผู้ทะเลาะอยู่ ผู้นั้นเรากล่าวว่า ย่อมบริโภคนด้วยกัน ย่อมกระทำตอบโต้ต่อกัน แต่ เรานั้นไม่บริโภคนด้วยกัน ไม่กระทำตอบโต้กับท่านเป็นอันขาด ดังนั้นคำดำเหล่านั้น จึงเป็นของท่านผู้ เดียว อักโกสการทวาชพราหมณ์กล่าวว่า พุทธบริษัทและพระราชา ย่อมทราบพระพุทเจ้าเป็นพระ อรหันต์ แต่พระองค์ยังโกรธอยู่หรือ พระพุทเจ้าตรัสว่า บุคคลผู้ไม่โกรธ ฝึกตนแล้ว มีความเป็นอยู่ อย่างสม่ำเสมอ หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ สงบ คงที่ ย่อมไม่มีความโกรธ ผู้ใดโกรธตอบต่อบุคคลผู้โกรธ ผู้นั้นย่อมเลวกว่าผู้โกรธ เพราะการตอบนั้น บุคคลผู้ไม่โกรธตอบต่อบุคคลผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ ชนะได้ยาก ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นโกรธ เป็นผู้ที่มีสติ สงบใจไว้ได้ ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติประโยชน์ของคนทั้ง ๒ ฝ่าย คือฝ่ายตนและฝ่ายผู้อื่น เมื่อผู้นั้นรักษาประโยชน์ของคนทั้ง ๒ ฝ่าย^{๔๑} คือฝ่ายตนและฝ่ายผู้อื่น คน ทั้งหลายผู้ไม่ฉลาดในธรรม^{๔๒} ย่อมเข้าใจว่าเป็นคนโง่

เมื่อพระพุทเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว อักโกสการทวาชพราหมณ์ได้กราบทูลว่า พระภาชิต ของพระองค์ชัดเจน ไพเราะยิ่งนัก ข้าพเจ้าขอถึงพระพุท พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ และอัก โกสการทวาชพราหมณ์ได้บรรพชาอุปสมบท ในสำนักของพระพุทเจ้า^{๔๓}

สรุปว่าความโกรธของอักโกสการทวาชพราหมณ์ เกิดจากความไม่พอใจที่ได้ยินว่า พราหมณ์การทวาชโคตรไปบวชที่สำนักพระพุทเจ้า ไม่สามารถหักห้ามใจได้ จึงดำพระพุทเจ้าด้วย วาจาหยาบคาย แต่เมื่อได้เข้าเฝ้าพระพุทองค์แล้ว พระพุทองค์ทรงตรัสพระธรรมเทศนาให้ฟังว่า เมื่อบุคคลโกรธ ดำ และทะเลาะกับเรา ถ้าเราไม่โต้ตอบ ก็จะไม่เกิดปัญหาอะไร ย่อมถือว่าบุคคลนั้นได้ ฝึกฝนตนเองมาดีแล้ว สามารถข่มจิตใจตนเองให้สงบได้ เพราะถ้าบุคคลโกรธตอบ ถือว่าบุคคลนั้นเลว กว่าผู้โกรธ ถ้าบุคคลไม่โกรธตอบ ก็ถือว่าบุคคลนั้นเป็นคนฉลาด เปรียบเหมือนเป็นการรักษา ผลประโยชน์ของตนและของผู้อื่น บุคคลผู้ไม่เข้าใจขันธ^{๔๔} ย่อมเป็นคนโง่

ความโกรธของพระโพธิสัตว์

ส่วนในจุฬโพธิชาดก ความว่า พระราชาถามพระโพธิสัตว์ว่า พราหมณ์ ถ้าจะมีคนมาพา นางปริพาชิกาของท่าน ผู้มีดวงตางาม ยิ้มแย้มร่าเริงน่ารักนี้ไปโดยผลการ ท่านจะอย่างไรเล่า^{๔๕} พระโพธิสัตว์ตอบว่า ถ้าอาตมาเกิดความโกรธ ความโกรธก็จะไม่พึงเสื่อมคลาย จะไม่เสื่อมคลายตลอด

^{๔๑} แปลตามนัยอรรถกถา (ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๘๘/๒๑๗).

^{๔๒} ธรรม ในที่นี้หมายถึงขันธ ๕ บ้าง สัจจะ ๔ บ้าง ส.ส.อ.(ไทย) ๑/๑๘๘/๒๑๗.

^{๔๓} คุรายละเอียดยใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕-๒๖๗.

^{๔๔} พุ.ชา.ทุก (ไทย) ๒๗/๔๙/๓๓๐.

ชีวิตของอาตมา อาตมาจะห้ามความโกรธเสียโดยพลัน เหมือนฝนทำให้ใหญ่ระงับฝุ่นละออง^{๔๕} พระราชา
ตรัสว่า วันก่อน ท่านนั้นกล่าวอวดอย่างไรรนอ วันนี้ดูเหมือนมีกำลัง จึงทำเป็นนั่งนิ่งเย็บผ้าห่มอยู่
ณ บัดนี้^{๔๖} พระโพธิสัตว์ทูลตอบว่า อาตมาเกิดความโกรธขึ้นแล้ว ความโกรธไม่เสื่อมคลายจะไม่เสื่อม
คลายตลอดชีวิตของอาตมา อาตมาได้ห้ามความโกรธเสียแล้วโดยพลัน เหมือนฝนทำให้ใหญ่ระงับฝุ่น
ละออง^{๔๗} พระราชาตรัสว่า ทำไม ความโกรธที่เกิดขึ้นแล้วแก่ท่านจึงไม่เสื่อมคลาย ทำไม ความโกรธจึง
ไม่เสื่อมคลายตลอดชีวิตของท่านเอน ท่านจึงห้ามความโกรธได้เหมือนฝนทำให้ใหญ่ระงับฝุ่นละออง^{๔๘}

พระโพธิสัตว์ทูลว่า เมื่อความโกรธเกิดขึ้นย่อมมองไม่เห็น เมื่อไม่เกิดย่อมมองเห็นได้ดี
ความโกรธนั้นเกิดขึ้นแล้วแก่อาตมา จึงไม่เสื่อมคลาย เพราะความโกรธเป็นอารมณ์ของคนโง่^{๔๙} ความ
โกรธที่เกิดขึ้น เป็นเหตุให้ศัตรูผู้มุ่งความทุกข์พอใจ ได้เกิดขึ้นแก่อาตมา ยังไม่เสื่อมคลายเลย เพราะ
ความโกรธเป็นอารมณ์ของคนโง่^{๕๐} อนึ่ง เมื่อเกิดความโกรธขึ้น บุคคลย่อมไม่หยิ่งรู้ประโยชน์ของ
ตัวเอง ความโกรธนั้นเกิดขึ้นแล้วแก่อาตมา ยังไม่เสื่อมคลายเลย เพราะความโกรธเป็นอารมณ์ของคน
โง่^{๕๑} คนถูกความโกรธใดครอบงำ ย่อมละทิ้งกุศลธรรม ทำประโยชน์แม้อันไพบูลย์ให้เสียไป ความ
โกรธนั้นมีเสนาน่าสะพรึงกลัว มีกำลังย่ำยี ความโกรธของอาตมายังไม่เสื่อมคลายไปเลย มหาบพิตร^{๕๒}
อันไม่แห่งเสียตีสักอันอยู่ก็เกิดไฟป่า ไฟนั้นเกิดจากไม้แห่งอันใดก็ไหม้ไม้แห่งนั้นเอง^{๕๓} ความโกรธย่อม
เกิดขึ้นเพราะความแค้นดีของคนพาลผู้โง่เขลา ไม่มีความรู้ แม้เขาก็ถูกความโกรธนั้นแหละเผาผลาญ^{๕๔}
ความโกรธย่อมเพิ่มพูนแก่ผู้ใดเหมือนดังไฟที่กองหญ้าและไม้แห้ง นั้นย่อมเสื่อมยศเหมือนดวงจันทร์
ข้างแรม^{๕๕} ผู้ใดระงับความโกรธเสียได้เหมือนไฟที่ปราศจากเชื้อ ผู้นั้นยศย่อมบริบูรณ์เหมือนดวงจันทร์
ข้างขึ้น^{๕๖}

สรุปว่า พรหมณ์เมื่อต้องสูญเสียนางปริพาชกาไปให้บุคคลอื่น พรหมณ์จะโกรธตลอด
ชีวิตอย่างไม่เสื่อมคลาย เพราะเมื่อความโกรธเกิดขึ้นแล้ว เรามักมองไม่เห็น จึงถูกความโกรธครอบงำ
ความโกรธนั้นเป็นอารมณ์ของคนโง่ คนโง่จะถูกความโกรธเผาผลาญจิตใจ ก่อให้เกิดความทุกข์ใจ
ความโกรธเปรียบเหมือนไม้แห้งสองอันสีกันก็เกิดไฟไหม้ป่าได้ ไฟเกิดจากไม้แห้งอันใด ไฟนั้นก็จะมี
ไม้แห้งอันนั้น นั้นหมายความว่าความโกรธย่อมทำลายกุศลธรรมของบุคคลนั้น ผู้ใดระงับความโกรธได้
เปรียบเหมือนไฟที่ไม่มีเชื้อ จึงไม่ติดไฟ ดังนั้นบุคคลใดปราศความโกรธ บุคคลนั้นย่อมรักษาประโยชน์
ของตนเองไว้ได้

^{๔๕} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๐/๓๓๐.

^{๔๖} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๑/๓๓๐.

^{๔๗} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๒/๓๓๐.

^{๔๘} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๓/๓๓๐.

^{๔๙} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๔/๓๓๑.

^{๕๐} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๕/๓๓๑.

^{๕๑} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๖/๓๓๑.

^{๕๒} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๗/๓๓๑.

^{๕๓} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๘/๓๓๑.

^{๕๔} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๕๙/๓๓๑.

^{๕๕} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๖๐/๓๓๑.

^{๕๖} ขุ.ชา.ทูก (ไทย) ๒๗/๖๑/๓๓๑.

๒.๔ ความโกรธที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก

พระวินัยปิฎก เป็นปิฎกที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่เกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณี การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจกรรมของเหล่าภิกษุ และ ภิกษุณีในรูปแบบที่เป็นกฎของบังคับให้ละเว้น และ ปฏิบัติตาม ซึ่งเรียกว่า พระวินัย ผู้วิจัยจะขอยกข้อความที่เกี่ยวกับความโกรธ และเป็นเหตุให้พระพุทธองค์ทรงบัญญัติเป็นพระวินัย ดังนี้

ความโกรธของภิกษุชาวเมืองอาฬวี

ในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ปาจิตติยกัณฑ์ ภูตคามวรรค ภูตคามสิกขาบท นิตานวัตถุ ว่า ด้วยการปรากฏภูตคาม ครั้นนั้นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ อคคพหุเจตีย์ ทรงปรารภภิกษุชาวเมืองอาฬวี ความว่า เมื่อพระศาสดาทรงอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายมีเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์เป็นต้น ได้เริ่มสร้างเสนาสนะแก่พระภิกษุสงฆ์ มีภิกษุชาวเมืองอาฬวีรูปหนึ่ง ต้องการสร้างวัดด้วยตนเอง เห็นต้นไม้ที่พอใจต้นหนึ่ง เมื่อเงื้อมขวานขึ้นจะตัดต้นไม้ เทวดามีลูกอ่อนองค์หนึ่งเกิดที่ต้นไม้นี้ อัมบุตริยีนอ่อนวอนว่า ขอพระคุณเจ้าอย่าตัดต้นไม้นี้ เพราะเทวดาและลูกจะไม่มีที่อาศัย จึงได้วางบุตรไว้บนกิ่งไม้ เพื่อพระภิกษุจะได้เห็นใจ แต่พระภิกษุเกรงว่าจะหาต้นไม้ที่ถูกใจไม่ได้ จึงใช้ขวานฟันต้นไม้ ปรากฏไปโดยแขนทารกขาด เทวดาโกรธมาก ตั้งใจว่าจะฟาดพระภิกษุให้ตาย แต่พลันคิดขึ้นได้ว่า ภิกษุเป็นผู้มีศีล ถ้าฆ่าภิกษุแล้ว ตนจะตกนรก จึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้เล่าเรื่องนี้ให้พระพุทธองค์ฟัง พระศาสดาจึงตรัสว่า “ดีแล้ว เทวดาไม่ฆ่าพระภิกษุ ถ้าท่านฆ่าพระภิกษุ ท่านจะบาปมาก” แล้วพระองค์ทรงให้เทวดาและลูกไปอยู่ที่ต้นไม้ที่ว่าง

พวกชาวบ้านพากันตำหนิ ประณามว่า พระภิกษุตัดต้นไม้บ้าง ใช้ให้ตัดบ้าง เป็นการเบียดเบียนสิ่งมีชีวิต เมื่อภิกษุได้ยินชาวบ้านโพนทะนาว่า “ทำไมภิกษุชาวเมืองอาฬวีจึงตัดต้นไม้เล่า” พระศาสดาจึงมีการประชุมสงฆ์ เมื่อทรงทราบความจริงและทรงตำหนิภิกษุสงฆ์ว่า “โมฆบุรุษทั้งหลาย ทำไมพวกเธอจึงตัดเอง ใช้ให้คนอื่นตัดต้นไม้เล่า โมฆบุรุษทั้งหลาย ชาวบ้านถือว่าต้นไม้มีความสำคัญมีชีวิต การกระทำเช่นนี้ มิได้ทำให้คนที่ยังไม่เลื่อมใส ให้เลื่อมใส หรือทำให้คนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย” แล้วจึงให้ภิกษุทั้งหลายยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดง^{๕๗} “ภิกษุต้องอาบัติปาจิตติย์ เพราะปรากฏภูตคาม”^{๕๘}

พระมัชฌันติกเถระไปประกาศพระศาสนาที่กัสมิรคันธรัฐ ครั้งหนึ่ง ที่แคว้นกัสมิรคันธรัฐ ในฤดูข้าวกล้าสุก มีพญานาคอารวพ ได้บันดลให้ฝนตก ทำให้ข้าวกล้าลอยไปในมหาสมุทร พระมัชฌันติกเถระเหาะขึ้นไปในอากาศ แล้วไปลงที่สระอารวพที่ป่าหิมพานต์ เเดินจงกรมบ้าง นั่งบ้าง เเดินบ้าง นอนบ้าง บนหลังสระอารวพ นางนาคมาณวิกา เห็นพระเถระ จึงบอกแก่พญานาค พญานาคเมื่อถูกความโกรธครอบงำ อटकั้นความลบหลู่ไม่ได้ จึงเนรมิต กายอันน่าสะพรึงกลัว บันดลให้เกิดพายุอย่างรุนแรง บ้านเรือนเสียหาย ต้นไม้หักโค่นลงมา พญานาคต้องการทำร้ายพระเถระ ฝ่ายพระเถระก็ป้องกันตนเองด้วยกำลังฤทธิ์ที่เหนือกว่า จึงทรมานพญานาคให้คลายพยศได้ พระเถระให้พญานาคสมาทานศีล และตั้งอยู่ในไตรสรณคมน์ พร้อมทั้งนาจำนวน๘๔๐๐๐ ยักษ์ คนธรรพ์และกุมภภัณฑ์ ที่อยู่ที่ป่าหิมพานต์ได้ฟังธรรมจากพระเถระ ต่างตั้งอยู่ในสรณคมน์

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน วิมหา. (ไทย) ๒/๘๙/๒๗๘.

^{๕๘} ภูตคาม กลุ่มแห่งพืชพันธุ์ที่งอกได้ ที่เจริญเติบโตแล้ว เป็นชื่อเรียกต้นไม้และหญ้าเขียวสด (วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๙๐-๙๑/๒๘๓-๒๘๔).

พระมัทสน์ตักเถระได้ให้โอวาทแก่พยานาค และรากลว่า อย่าให้ความโกรธเกิดขึ้นอีก เพราะจะทำให้ลายข้าวกล้าเสียหาย ทุก ๆ ชีวิตต้องการความสุข จงแผ่เมตตาไปยังสรรพสัตว์ทั้งหลาย^{๕๙}

สรุปว่า เทวดาโกรธพระภิกษุที่ได้ใช้ขวานฟันต้นไม้ แต่ไปโดนแขนของทารกของตน และยังทำให้ตนและลูกไม่มีที่อยู่ นึกว่าจะพาพระภิกษุให้ตาย แต่ด้วยความกลัวบาป เพราะพระภิกษุเป็นผู้ทรงศีล จึงเกิดความยับยั้งชั่งใจไม่กระทำการโต้ตอบไป แล้วนำความกราบทูลต่อพระพุทธเจ้า เป็นเหตุให้พระพุทธองค์ทรงบัญญัติเป็นพระวินัยว่าด้วย ภูตคามสิกขาบท คือห้ามพระภิกษุตัดต้นไม้ ถ้าภิกษุกระทำ ถือว่าเป็นอาบัติปาจิตตีย์

ความโกรธของพระโมลียผัคคุณะ

ในโอปัมมวรรค กกจูปมสูตร เรื่องว่าด้วยอุปมาด้วยเลื่อย สมัยหนึ่ง พระศาสดาประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ท่านพระโมลียผัคคุณะอยู่คลุกคลีกับภิกษุทั้งหลาย เกินเวลา ถ้าภิกษุบางรูปติเตียนภิกษุอื่นต่อหน้าพระโมลียผัคคุณะ ท่านโมลียผัคคุณะก็โกรธไม่พอใจภิกษุรูปนั้นถึงกับก่ออธิกรณ์^{๖๐} ถ้าภิกษุบางรูปติเตียนท่านพระโมลียผัคคุณะต่อหน้าภิกษุอื่นเหล่านั้น ภิกษุอื่นเหล่านั้นก็พากันโกรธไม่พอใจภิกษุรูปนั้นถึงกับก่ออธิกรณ์ขึ้น

ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระศาสดา ถวายอภิวาท แล้วกราบทูลว่าท่านพระโมลียผัคคุณะอยู่คลุกคลีกับภิกษุทั้งหลาย เกินเวลา ถ้าภิกษุบางรูปติเตียนภิกษุอื่นต่อหน้าพระโมลียผัคคุณะ ท่านโมลียผัคคุณะก็โกรธไม่พอใจภิกษุรูปนั้นถึงกับก่ออธิกรณ์ถ้าภิกษุบางรูปติเตียนท่านพระโมลียผัคคุณะต่อหน้าภิกษุอื่นเหล่านั้น ภิกษุอื่นเหล่านั้นก็พากันโกรธไม่พอใจภิกษุรูปนั้นถึงกับก่ออธิกรณ์ขึ้น ท่านโมลียผัคคุณะอยู่คลุกคลีกับภิกษุอื่นอย่างนี้

พระศาสดาทรงเรียก พระโมลียผัคคุณะมาเตือนว่าพระโมลียผัคคุณะเป็นบรรพชิต ไม่ควรคลุกคลีกับภิกษุอื่นเกินเวลา แม้ว่าภิกษุกล่าวติเตียนภิกษุอื่นต่อหน้าท่าน ท่านก็ควรจะสำรวมกาย วาจา มีความเมตตาปราศจากโทสะ^{๖๑}

สรุปว่า พระโมลียผัคคุณะและภิกษุอื่นโกรธไม่พอใจถึงกับก่ออธิกรณ์ขึ้น เมื่อภิกษุกล่าวติเตียนพระโมลียผัคคุณะต่อหน้าภิกษุอื่น และเมื่อภิกษุกล่าวติเตียนภิกษุอื่นต่อหน้าพระโมลียผัคคุณะว่าคลุกคลีอยู่กับเหล่าภิกษุอื่นนานเกินเวลา พระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงได้บอกกล่าวแก่พระโมลียผัคคุณะว่าบรรพชิตไม่ควรคลุกคลีอยู่กับภิกษุอื่นนานเกินควร และเมื่อเพื่อนภิกษุด้วยกันกล่าวติเตียน ก็ควรสำรวมกาย วาจา ไม่ควรก่ออธิกรณ์ขึ้น

ความโกรธของพระฉัพพัคคีย์

สมัยนั้นพระศาสดาประทับอยู่ ณ เชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี พวกภิกษุสัตถรสวิคคีย์ซ่อมแซมวิหารหลังใหญ่ เพื่อจะอยู่จำพรรษาด้วยกัน พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เห็นดังนั้น จึงคิดว่าให้พวกภิกษุสัตถรสวิคคีย์ซ่อมวิหารให้แล้วเสร็จก่อน ค่อยไล่พวกภิกษุสัตถรสวิคคีย์ออกไปอยู่ที่

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๑/๙/๑๑๒-๑๑๔.

^{๖๐} อธิกรณ์ หมายถึงเรื่องที่จะต้องดำเนินการ มี ๔ อย่าง คือ (๑) วิวาหิกรณ์ การเถียงกันเกี่ยวกับพระธรรมวินัย (๒) อนุวาทิกรณ์ การโจทหรือการกล่าวหากันด้วยอาบัติ (ละเมิดสิกขาบท) (๓) อาปัตตติกรณ์ การต้องอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ไขตัวให้พ้นจากอาบัติ (๔) กิจจาธิกรณ์ กิจธุระต่าง ๆ ที่สงฆ์จะต้องทำ เช่น ให้อุปสมบท ให้ผ้ากฐิน แต่ในที่นี้หมายถึงอนุวาทิกรณ์ (อง. ทุก.อ. ๒/๑๕/๑๒, ม.ม.อ. ๒/ ๒๒๒๒).

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒๒-๒๒๔/๒๓๓-๒๓๕.

อื่น แล้วพวกภิกษุฉัพพัคคีย์จะอยู่เอง และแล้วเมื่อพวกภิกษุสัตรสวัคคีย์ซ่อมวิหารเสร็จแล้ว จึงถูกพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ไล่ เมื่อพวกภิกษุสัตรสวัคคีย์ไม่ยอมไป พวกภิกษุฉัพพัคคีย์โกรธ ไม่พอใจและลากคอพวกภิกษุสัตรสวัคคีย์ออกไป พวกภิกษุสัตรสวัคคีย์ร้องไห้ เหล่าภิกษุ พากันตำหนิ ประณามพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ แล้วก็นำเรื่องนี้ไปทูลให้พระศาสดาทรงทราบ พระองค์รับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ เมื่อทราบความจริงว่า ภิกษุฉัพพัคคีย์ฉุดลากภิกษุสัตรสวัคคีย์จริง จึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดง^{๖๒} “ภิกษุใดโกรธ ไม่พอใจ ฉุดลาก หรือใช้ให้ฉุดลากภิกษุออกจากวิหารสงฆ์ ต้องอาบัติปาจิตตีย์”^{๖๓}

สรุปว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ เป็นพระภิกษุ ๖ รูป เป็นเพื่อนรักกัน อาศัยอยู่ที่กรุงสาวัตถี มีความประพฤติไม่เหมาะสม ต้องการจะจำพรรษาอยู่ในวิหารที่พวกภิกษุสัตรสวัคคีย์ซ่อมแซมเสร็จแล้ว เมื่อพวกสัตรสวัคคีย์ไม่ให้ ก็โกรธ ไม่พอใจ ลากคอพวกภิกษุสัตรสวัคคีย์ออกไป เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบเรื่องนี้ จึงได้บัญญัติสิกขาบทนี้ขึ้นว่า ถ้าภิกษุใดโกรธ ไม่พอใจ ฉุดลากภิกษุออกจากวิหารสงฆ์ ถือว่าเป็นอาบัติปาจิตตีย์ กล่าวได้ว่าพวกภิกษุฉัพพัคคีย์เป็นต้นบัญญัติ ให้พระพุทธองค์บัญญัติสิกขาบทนี้ขึ้น

๒.๕ สาเหตุของความโกรธในพระพุทธศาสนา

สาเหตุที่ทำให้เกิดความโกรธนั้นมีมากมายหลายอย่าง เช่น เกิดจากความหึงหวง ถูกดูหมิ่น ดังเช่น นางสิริมา หญิงคนิกาโกรธ คิดว่านางอุตตราหัวเราะเยาะตน บังเกิดความหึงหวงจนลืมตัว สำคัญว่าตนเป็นภรรยาของเศรษฐีมิใช่หญิงโสเภณีที่นางอุตตราจ้างมา จึงหุนหันพลันแล่น เข้าไปในครัวคว่ำทัพพีตักน้ำมันเนยที่กำลังเดือดพล่านเทราดนางอุตตรา ตั้งแต่ศีรษะลงไปทั้งตัว^{๖๔} ความโกรธเกิดจากความอาฆาต พยาบาท จองเวรกัน ดังเรื่องนางรัชชุมาลาทาสี ภูกนายสาวที่เป็นสะใภ้ของครอบครัวพราหมณ์ ซึ่งเป็นผู้ชู้โกรธ จิกผม ทบตีด้วยไม้และก้อนอิฐ แม้นางทาสีโดนมาแล้ว ก็ยังถูกเอาเชือกมารัดศีรษะ แล้วลากมาทบตี นางทาสีได้รับทุกขเวทนามาก คิดจะฆ่าตัวตาย ขณะที่จะผูกคอตายกับต้นไม้ นางได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วได้ฟังธรรมจากพระองค์ นางจึงสำเร็จเป็นพระโสดาบัน เหตุที่นางทาสีภูกนายสาวทบตีเป็นประจำเพราะในอดีตชาติ นายสาวได้เกิดเป็นนางทาสี ส่วนนางรัชชุมาลาทาสีได้เกิดเป็นนายสาว นางรัชชุมาลาได้ทบตีนายสาว นายสาวจึงเกิดความอาฆาตว่า ถ้าเกิดชาติหน้าฉันใดขอให้เป็นนายของหญิงคนนี้บ้าง^{๖๕} นอกจากนี้แล้ว ความโกรธยังเกิดจากความบาดหมางกัน ความขัดแย้งกัน ความเข้าใจผิดกัน ความคิดเห็นต่างกัน ถูกกล่าวหา กัน ดังเช่น ภิกษุชาวเมืองโกสัมพีวิวาทกัน เรื่องเหลือน้ำชำระไว้ในภาชนะในห้องสุขา ถือว่าเป็นอาบัติหรือไม่^{๖๖} แม้ว่า การเสียผลประโยชน์ก็ก่อให้เกิดความโกรธ ดังเหล่ากษัตริย์ตระกูลศากยวงศ์ และเหล่ากษัตริย์ตระกูลโกลิยวงศ์ ทะเลาะวิวาทกันเพราะการแย่งน้ำในแม่น้ำโรหิณีเนื่องจากฝนแล้ง น้ำไม่เพียงพอแก่

^{๖๒} คุรยละเอียดใน วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๒๔/๓๐๒.

^{๖๓} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๒๕/๓๐๓.

^{๖๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๓๖/๒๘๘-๒๘๙.

^{๖๕} พุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๒๖-๘๕๖/๙๕-๙๙.

^{๖๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๑/๕๒๙-๕๓๑.

การทำนา ทะเลาะกันอย่างรุนแรง จนเกือบจะกลายเป็นสงครามกัน^{๖๗} ความโกรธยังเกิดจากความไม่พอใจ ความใจร้อน ความเป็นคนเจ้าอารมณ์ สมดังเรื่องนางเวทีกาบันดาลโทสะ ต่ำว่าสาวใช้ คุณอารมณ์ตนเองไม่ได้ คว่ำล้มประตู่ขว้างศีรษะสาวใช้ จนหัวแตก เนื่องจากสาวใช้แกล้งเหยยให้โกรธ^{๖๘} และความโกรธยังเป็นเหตุให้เกิดการฆ่าล้างโคตร เนื่องด้วยพระเจ้าวิบุตยะ ราชโอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศล และเจ้าหญิงवासภขัตติยาซึ่งเป็นทาส ถูกพวกชาวศากยวงศ์พระญาติของพระพุทธเจ้าเหยียดหยามว่าเป็นลูกจันทาล จึงเกิดความแค้น ยกทัพไปทำลายล้างพวกศากยวงศ์ตายเกือบหมด^{๖๙}

๒.๖ ผลของความโกรธตามหลักพระพุทธศาสนา

เมื่อบุคคลไม่สามารถควบคุมอารมณ์ตนเองได้ ปลดปล่อยความโกรธครอบงำ มีใจไม่งาม ย่อมเบียดเบียนผู้อื่น และเบียดเบียนตนเองด้วย ดังภาษิตที่ว่า “ผู้ใดโกรธตอบบุคคลผู้โกรธ ผู้นั้นย่อมเลวกว่าผู้โกรธเพราะการโกรธตอบนั้น บุคคลผู้ไม่โกรธตอบบุคคลผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นโกรธ เป็นผู้มีสติ สงบใจไว้ได้ ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติประโยชน์ของคนทั้ง ๒ ฝ่าย คือฝ่ายตนและผู้อื่น”^{๗๐}

หมายความว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๗ ประการนี้ ที่ศัตรูมุ่งหมาย ที่ศัตรูพึงทำ ย่อมมาถึงบุคคลผู้มักโกรธ จะเป็นสตรี หรือบุรุษก็ตาม ธรรม ๗ ประการนี้ คือ

๑. ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า ‘ขอให้เจ้าคนนี้มีผิวพรรณทรามเถิด’ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะศัตรูย่อมไม่ยินดีให้ศัตรูมีผิวพรรณงาม ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำ โกรธจัดนี้ แม้อาบน้ำดีแล้ว ไล่ทาดีแล้ว ตัดผมโกนหนวดแล้ว นุ่งผ้าขาวก็จริง ต่อบุคคลผู้ถูกความโกรธครอบงำนั้น ก็เป็นคนมีผิวพรรณทรามอยู่นั่นเอง นี่เป็นธรรมประการที่หนึ่ง ที่ศัตรูมุ่งหมาย ที่ศัตรูพึงทำ ย่อมมาถึงบุคคลผู้มักโกรธ จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม

หมายความว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ แม้จะอาบน้ำชำระร่างกายให้สะอาดดีแล้ว ลูบไล่เครื่องหอม ตัดผมโกนหนวดเครา นุ่งผ้าสีขาว ก็ยังเป็นผู้มีผิวไม่สวย ไม่เรียบเนียน มีผิวหมองคล้ำ ไม่เปล่งปลั่ง เป็นผิวที่ดูแล้ว สุขภาพไม่ดี

๒. ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า ‘ขอให้เจ้าคนนี้นอนเป็นทุกข์เถิด’ ฯลฯ หมายความว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ นอนไม่เป็นสุข มีแต่ความทุกข์

๓. ‘ขอให้เจ้าคนนี้อย่าได้มีความเจริญเลย’ ฯลฯ หมายความว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ เป็นบุคคลไม่มีความเจริญ

๔. ‘ขอให้เจ้าคนนี้มีโรคภัยเกิด’ ฯลฯ หมายความว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ ย่อมทำให้ทรัพย์สินพินาศ

๕. ‘ขอให้เจ้าคนนี้เป็นคนไม่มียศเถิด’ ฯลฯ หมายความว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ เมื่อมียศ ก็จะไม่ยอมยศ

^{๖๗} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๒๗-๕๓๖/๔๓๒-๔๓๓.

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒๖/๒๓๗-๒๓๘.

^{๖๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๓๕/๓๑๘-๓๒๒.

^{๗๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๙/๒๖๘-๒๖๙.

๖. ‘ขอให้เจ้าคนนี้เป็นคนไม่มีมิตรเถิด’ ฯลฯ หมายความว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ ย่อมไม่มีมิตรแท้

๗. ศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนาต่อศัตรูอย่างนี้ว่า ‘ขอให้เจ้าคนนี้หลังจากตายแล้วอย่าได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะย่อมไม่ยินดีให้ศัตรูไปสู่สุคติ ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำ โกรธจัดนี้ ประพฤติทุจริตทางกาย ประพฤติทุจริตทางวาจา ประพฤติทุจริตทางใจ เขาครั้นประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ (และ) ทางใจแล้ว หลังจากตายย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก นี่เป็นธรรมประการที่ ๗ ที่ศัตรูมุ่งหมาย ที่ศัตรูพึงทำ^{๗๑}

หมายความว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ ย่อมเป็นผู้ที่มีความประพฤติไม่ดีทั้ง กาย วาจา และใจ หลังจากตายไปแล้ว ย่อมไปสู่อบายภูมิ นรก เปต สัตว์เดรัจฉานภิกษุทั้งหลาย ท่อนพิน ในที่เผาศพ ถูกไฟไหม้ทั้ง ๒ ข้าง และตรงกลางยังเปื้อนคุง จะใช้เป็นพินในบ้านหรือในป่าก็ไม่ได้ทั้งนั้น ฉันทไธ อุปมานี้ก็เปรียบเช่นนั้น เรากล่าวถึงบุคคล (ผู้ทุศีล) นี้^{๗๒}

หมายความว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ ชื่อว่าไม่ได้ทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ผู้ใดโกรธตอบต่อผู้ที่ทำให้โกรธ ถือว่าเป็นคนเลวกว่าผู้ที่โกรธ และถ้าออรบก็ถือว่าแพ้สงคราม จะได้ชื่อว่าสร้างศัตรูให้ตนเอง ก็เปรียบเหมือนไม้พินสำหรับเผาศพ ฉันทไธก็ฉันทนั้น

สรุปผลของความโกรธทั้ง ๗ ประการ มีดังต่อไปนี้

๑. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมมีผิวพรรณทราม
๒. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมมีแต่ความทุกข์
๓. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมไม่มีความเจริญ
๔. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมสูญเสียทรัพย์สินเงินทอง
๕. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมสูญเสียเกียรติยศ
๖. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมไม่มีมิตรแท้
๗. บุคคลผู้มีความโกรธ เมื่อตายแล้ว ย่อมไปสู่ทุกคติภูมิ

ในโกธนสูตร ได้แสดงถึงผลของความโกรธ ดังนี้ ความเป็นว่า ท่านพระอนุรุทธะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ ข้าพระองค์เห็นแต่มาตุคาม โดยมาก หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก”^{๗๓} ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มาตุคามประกอบด้วย ธรรมเท่าไรหนอ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อนุรุทธะ มาตุคาม ประกอบ ด้วยธรรม ๕ ประการ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ไม่มีศรัทธา ๒. ไม่มีhiri (ความละอายบาป)
๓. ไม่มีโอตตปปะ (ความกลัวบาป)
๔. มักโกรธ ๕. มีปัญญาทราม

^{๗๑} อัง. สุตตก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๕-๑๒๗.

^{๗๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๗., อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๔., ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๑/๔๖๔.

^{๗๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘๔/๓๑๕.

อนรุทธะ มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้แล หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย
ทุกคติ วินิบาต นรก^{๗๔}”

ส่วนอุปนาฬสูตร ว่าด้วยมาตุคามผู้มักผูกโกรธ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสแต่พระอนรุ
ทธะว่า มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต
นรก ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ ๑. ไม่มีศรัทธา ๒. ไม่มีหิริ ๓. ไม่มีโอตตปปะ ๔. มักผูกโกรธ ๕. มีปัญญา
ทราหม^{๗๕}

และในอิสสุกีสสูตร ว่าด้วยมาตุคามผู้มักริษยา พระพุทธองค์ทรงตรัสแต่พระอนรุทธะว่า
ธรรม ๕ ประการนี้ จะทำให้มาตุคาม หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต และนรก ซึ่ง
ได้แก่ ๑. ไม่มีศรัทธา ๒. ไม่มีหิริ ๓. ไม่มีโอตตปปะ ๔. มักริษยา ๕. มีปัญญาทราหม^{๗๖}

สรุปว่า มาตุคามที่มักโกรธ ผูกโกรธ และริษยา เมื่อตายไปแล้วย่อมไปเกิดในอบาย
เตร็จฉาน เปต และนรก ซึ่งถือว่าเป็นทุกติภูมิหาความสุขความสงบมิได้ ดังนั้นหากผู้หญิงอยากไปสู่
สุคติภูมิ ก็ควรละความโกรธความผูกโกรธ และความริษยา ให้มีความเมตตา กรุณา ก็ย่อมพบความสุข
ทั้งโลกนี้และโลกหน้า

๒.๗ บทสรุป

สรุปว่า ความหมายของความโกรธในพระพุทธศาสนา คือการที่จิตมีความไม่พอใจ เกิด
อาการฉุนเฉียว มีความกระตือรือร้นด้วย ซึ่งการโกรธของบุคคลทั้งหลายเนื่องจากบุคคลเหล่านั้น
ขาดความไม่มีโยนิโสมนสิการ อารมณ์นั้นไม่สามารถทำให้จิตโกรธ หรือจิตไม่โกรธได้ ความที่จิต
ประสพกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจ ขาดการพิจารณาด้วยความแยบคาย จึงทำให้เกิดการคิด
ประทุษร้ายกัน อาฆาตกัน พยาบาทจองล้างจองผลาญกัน บุคคลที่ถูกความโกรธครอบงำ ย่อมมีจิตใจ
เศร้าหมอง ร้อนรน กระสับกระส่าย ก่อให้เกิดความเดือดร้อนต่อตนเองและผู้อื่น

ความโกรธที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก คือสภาวะจิตของความโกรธที่เกิดขึ้นใน
ชีวิตประจำวันมี ๒ ลักษณะ คือสภาวะของความโกรธลักษณะที่ ๑ คือ เกิดความโกรธเอง ไม่มีใครมา
เป็นผู้ชี้หน้าหรือชักชวนให้เกิดความโกรธ ภาษาอภิธรรมเรียกว่า “อสังขาริกจิต” ซึ่งในสมัยปัจจุบันนี้จะ
เห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้ปรากฏในสังคมหรือในหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับการทะเลาะวิวาท ทำร้ายร่างกาย
ถึงพิการหรือเสียชีวิต สภาวะของความโกรธลักษณะที่ ๒ คือ มีผู้อื่นชี้หน้าให้โกรธหรือชักชวนให้โกรธ
ชักชวนให้ทะเลาะ เบียดเบียน เช่นฆ่า ชักชวนในการทำสงคราม

ความโกรธที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก เช่นความโกรธของพระเจ้าวิทูทพะเกิดจากการดู
ถูกเหยียดหยามในการแบ่งชนชั้นวรรณะ ความโกรธจึงนำมาซึ่งความหายนะ และความตายของเหล่า
ศากยวงศ์ ซึ่งในที่สุดแล้วพระเจ้าวิทูทพะพร้อมทั้งไพร่พลที่ได้ร่วมกันเช่นฆ่าพวกศากยวงศ์ก็ถูกน้ำป่าที่
ไหลมาอย่างรวดเร็วอันเนื่องจากฝนตกนำความตายมาให้พระเจ้าวิทูทพะและไพร่พล การทะเลาะ
วิวาทกันของกษัตริย์พวกศากยวงศ์และกษัตริย์พวกโกลิยวงศ์มาจากการเสียผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน
ทำให้ขาดความสามัคคี จนพระพุทธองค์มาทรงช่วยระงับเหตุ ไม่ให้เกิดสงครามขึ้น ความโกรธที่เกิด

^{๗๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘๔/๓๑๖.

^{๗๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘๕/๓๑๖.

^{๗๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘๖/๓๑๖.

ขึ้นกับพราหมณ์การทวาชโคตรผู้เป็นมิจฉาภิกษุผู้นั้น ไม่เสื่อมใสในพระพุทธรเจ้า โกรธ จึงกล่าวจาหยาบคายต่อพราหมณ์ที่ยกย่องคุณพระพุทธรเจ้าถึง ๓ ครั้ง แต่พอพราหมณ์พาพราหมณ์การทวาชโคตรไปเฝ้าพระพุทธรองค์แล้ว พระพุทธรองค์ทรงแสดงธรรมว่าบุคคลฆ่าความโกรธได้ ย่อมนอนเป็นสุข ปราศจากความเศร้าโศก ท่านจึงเข้าใจ และมีความเห็นตาม จึงขอบวชในสำนัก ความโกรธของอภิกษุการทวาชพราหมณ์ เกิดจากความไม่พอใจที่ได้ยินว่าพราหมณ์การทวาชโคตรไปบวชที่สำนักพระพุทธรเจ้า ไม่สามารถหักห้ามใจได้ จึงด่าพระพุทธรเจ้าด้วยวาจาหยาบคาย แต่เมื่อได้เข้าเฝ้าพระพุทธรองค์แล้ว พระพุทธรองค์ทรงตรัสพระธรรมเทศนาให้ฟังว่า เมื่อบุคคลโกรธ ด่า และทะเลาะกับเรา ถ้าเราไม่โต้ตอบ ก็จะไม่เกิดปัญหาอะไร ย่อมถือว่าบุคคลนั้นได้ฝึกฝนตนเองมาดีแล้ว สามารถข่มจิตใจตนเองให้สงบได้ เพราะถ้าบุคคลโกรธตอบ ถือว่าบุคคลนั้นเลวกว่าผู้โกรธ ถ้าบุคคลไม่โกรธตอบ ก็ถือว่าบุคคลนั้นเป็นคนฉลาด ส่วนเรื่องความโกรธของพระโพธิสัตว์พราหมณ์เมื่อต้องสูญเสียนางปริพาชิกาไปให้บุคคลอื่น พราหมณ์จะโกรธตลอดชีวิตอย่างไม่เสื่อมคลาย เพราะเมื่อความโกรธเกิดขึ้นแล้ว เรามักมองไม่เห็น จึงถูกความโกรธครอบงำ ความโกรธนั้นเป็นอารมณ์ของคนโง่ คนโง่จะถูกความโกรธเผาผลาญจิตใจ ก่อให้เกิดความทุกข์ใจ

ความโกรธที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก เช่นความโกรธของภิกษุชาวเมืองอาฬวี เทวดาโกรธพระภิกษุที่ได้ใช้ขวานฟันต้นไม้ แต่ไปโดนแขนของทารกของตน และยังทำให้ตนและลูกไม่มีที่อยู่ นึกว่าจะฟาดพระภิกษุให้ตาย แต่ด้วยความกลัวบาป จึงเกิดความยับยั้งชั่งใจไม่กระทำการโต้ตอบไป แล้วนำความกราบทูลต่อพระพุทธรเจ้า เป็นเหตุให้พระพุทธรองค์ทรงบัญญัติเป็นพระวินัยว่าด้วย ภูตคามสิกขาบท คือห้ามพระภิกษุตัดต้นไม้ ถ้าภิกษุกระทำ ถือว่าเป็นอาบัติปาจิตตีย์ ส่วนเรื่องความโกรธของพระโมลลยผัคคุณะ พระโมลลยผัคคุณะและภิกษุณีโกรธไม่พอใจถึงกับก่ออธิกรณ์ขึ้น เมื่อภิกษุก่อกล่าวติเตียนพระโมลลยผัคคุณะต่อหน้าภิกษุณี และเมื่อภิกษุก่อกล่าวติเตียนภิกษุณีต่อหน้าพระโมลลยผัคคุณะว่า คลุกคลีอยู่กับเหล่าภิกษุณีนานเกินเวลา พระพุทธรเจ้าทรงทราบ จึงได้บอกกล่าวแก่พระโมลลยผัคคุณะว่าบรรพชิตไม่ควรคลุกคลีอยู่กับภิกษุณีนานเกินควร และเมื่อเพื่อนภิกษุด้วยกันกล่าวติเตียน ก็ควรสำรวมกาย วาจา ไม่ควรก่ออธิกรณ์ขึ้น และความโกรธของพระฉัพพัคคีย์ พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ เป็นพระภิกษุ ๖ รูป เป็นเพื่อนรักกัน มีความประพฤติไม่เหมาะสม ต้องการจะจำพรรษาอยู่ในวิหารที่พวกภิกษุสัตถรสวัคคีย์ซ่อมแซมเสร็จแล้ว เมื่อพวกสัตถรสวัคคีย์ไม่ให้ ก็โกรธ ไม่พอใจ ลากคอพวกภิกษุสัตถรสวัคคีย์ออกไป เมื่อพระพุทธรเจ้าทรงทราบเรื่องนี้ จึงได้บัญญัติสิกขาบทขึ้นว่า ถ้าภิกษุใดโกรธไม่พอใจ อดลากภิกษุออกจากวิหารสงฆ์ ถือว่าเป็นอาบัติปาจิตตีย์

สาเหตุของความโกรธในพระพุทธศาสนานั้นมีมากมายหลายอย่าง เช่นเกิดจากความหึงหวง ถูกดูหมิ่น ดังเช่นนางสิริมา โกรธคิดว่านางอุตตราหัวเราะเยาะตน เกิดความหึงหวงจนลืมตัวสำคัญว่าตนเองเป็นภรรยาของเศรษฐี จึงตักน้ำมันเนยที่เดือดพล่านรดราบนางสิริมา ความโกรธเกิดจากความอาฆาต พยาบาทจองเวรกัน ดังเรื่องนางรัชฆุมาลาทาสี ถูกนายสาว ซึ่งเป็นผู้ซื้อโกรธ จิกผม ทบตีด้วยไม้และก้อนอิฐ แม้นางทาสีโกนผมแล้ว ก็เอาเชือกมารัดศรีษะแล้วลากมาทบตี เหตุเพราะว่าในอดีตชาติ นายสาวได้เกิดเป็นนางทาสี ส่วนนางรัชฆุมาลาทาสีได้เกิดเป็นนายสาว นางรัชฆุมาลาได้ทบตีนายสาว นายสาวจึงเกิดความอาฆาตว่า ถ้าเกิดชาติหน้าฉันใดขอเป็นนายหญิงของคนนี้บ้าง ความโกรธเกิดจากความบาดหมางกัน ความขัดแย้งกัน ความเข้าใจผิดกัน ความคิดเห็นต่างกัน ถูกกล่าวหา กัน ดังเช่นภิกษุชาวเมืองโกสัมพีทะเลาะกันเรื่องเหลือน้ำชำระไว้ในภาชนะในห้องสุขา ถือ

ว่าเป็นอาบัติหรือไม่ ความโกรธเกิดจากความไม่พอใจ ความใจร้อน ความเป็นเจ้าอารมณ์ ดังเรื่องนางเวเทหิกาบันดาลโทสะด่าว่าสาวใช้ คุณอารมณ์ตนเองไม่ได้ คว่ำลิ่มประตู่ขว้างศีรษะสาวใช้ จนหัวแตก ความโกรธยังเป็นเหตุให้เกิดการฆ่าล้างโคตร พระเจ้าวิทูทกะ ราชโอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศล และเจ้าหญิงวาสภขัตติยาซึ่งเป็นทาส ถูกพวกชาวศากยวงศ์พระญาติของพระพุทธเจ้าเหยียดหยามว่าเป็นลูกจันทาล จึงเกิดความแค้น ยกทัพไปทำลายล้างพวกศากยวงศ์ตายเกือบหมด

ผลของความโกรธตามหลักพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลผู้มีความโกรธครอบงำ เชื่อว่าไม่ได้ทำตามคำสอนของพระพุทธองค์ ผู้ใดโกรธตอบต่อผู้ที่ทำให้โกรธ ถือว่าเป็นคนเลวกว่าผู้ที่โกรธ และถ้าอกรบก็ถือว่าแพ้สงคราม จะได้ชื่อว่าสร้างศัตรูให้ตนเอง ก็เปรียบเหมือนไม้พินสำหรับเผาศพ ท่อนพินในที่เผาศพ ถูกไฟไหม้ทั้ง ๒ ข้าง และตรงกลางยังเปื้อนคุถ จะใช้เป็นพินในบ้านหรือในปากก็ได้ทั้งนั้น ฉันทใดก็ฉันทนั้น ซึ่งสรุปผลของความโกรธได้ ๗ ประการ มีดังต่อไปนี้

๑. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมมีผิวพรรณทราม
๒. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมมีแต่ความทุกข์
๓. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมไม่มีความเจริญ
๔. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมสูญเสียทรัพย์สินเงินทอง
๕. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมสูญเสียเกียรติยศ
๖. บุคคลผู้มีความโกรธ ย่อมไม่มีมิตรแท้
๗. บุคคลผู้มีความโกรธ เมื่อตายแล้ว ย่อมไปสู่ทุกคติภูมิ